

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΜΗΜΑ ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ
Π.Μ.Σ. «ΑΡΧΑΙΟΣ ΚΟΣΜΟΣ: ΙΣΤΟΡΙΑ ΚΑΙ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ»
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ: ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΚΗ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑ

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΚΑΒΑ

Σφραγιστικά δακτυλίδια και σφραγίσματα σφραγιστικών δακτυλιδιών της Εποχής του
Χαλκού

Εξεταστική Επιτροπή
Επιβλέπων καθηγητής: Αναπληρωτής Καθηγητής, Βλαχόπουλος Ανδρέας
Ομότιμος Καθηγητής, Φωτιάδης Μιχαήλ
Επίκουρη Καθηγήτρια, Καρναβά Άρτεμις

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

**Σφραγιστικά δακτυλίδια και σφραγίσματα σφραγιστικών δακτυλιδιών της
Εποχής του Χαλκού**

ΑΛΕΞΑΝΔΡΑ ΚΑΚΑΒΑ

Μεταπτυχιακή Εργασία υποβληθείσα για την εκπλήρωση των προϋποθέσεων
απονομής μεταπτυχιακού διπλώματος του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

ΙΩΑΝΝΙΝΑ 2022

Πίνακας περιεχομένων

Πρόλογος.....	4
1. Τα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα σφραγίσματα σφραγιστικών δακτυλιδιών	5
1.1 Σφραγιστικά δακτυλίδια	5
1.2 Σφραγίσματα – αποτυπώματα σφραγιστικών δακτυλιδιών	7
2. Ζητήματα βιβλιογραφίας – Ιστορία της Έρευνας	10
2.1 Ζητήματα βιβλιογραφίας	10
2.2 Ιστορία της έρευνας.....	15
3. Γεωγραφικό περιβάλλον.....	19
3.1 Δακτυλιόσχημες σφραγίδες	19
3.2 Δακτυλιόλιθοι	19
3.3 Σφραγιστικά δακτυλίδια	20
3.4 Παρατηρήσεις σχετικά με την γεωγραφική κατανομή και το αρχαιολογικό περιβάλλον των σφραγιστικών δακτυλιδιών	21
3.5 Γεωγραφική κατανομή των σφραγισμάτων.....	22
4. Χρονολογικός ορίζοντας	35
4.1 Εξέλιξη των σφραγιστικών δακτυλιδιών στο Αιγαίο.....	35
4.2 Χρονολόγηση βάσει στυλ και βάσει ανασκαφικού περιβάλλοντος.....	36
4.3 Χρονολογήσεις των τριών κατηγοριών σφραγιστικών δακτυλιδιών	38
4.4 Χρονολογήσεις των σφραγισμάτων των σφραγιστικών δακτυλιδιών.....	45
5. Εικονογραφικά μοτίβα.....	46
5.1 Ανεικονικά μοτίβα.....	46
5.2 Εικονιστικά μοτίβα.....	47
5.3 Σκηνές και αφηγηματικότητα	52
5.4 Λατρευτικές σκηνές.....	59
6. Σύνοψη εικονογραφικών ομάδων	65
6.1 Δακτυλιόλιθοι	65
6.2 Δακτυλιόσχημες σφραγίδες	66
6.3 Σφραγιστικά δακτυλίδια	66
6.4 Σφραγίσματα σφραγιστικών δακτυλιδιών.....	70
7. Τα σφραγιστικά δακτυλίδια ως εικονιστικές και δομικές μονάδες/φορείς	79
7.1 Στεφάνη σφραγιστικών δακτυλιδιών και εσωτερική διάμετρος στεφάνης	82
7.2 Διαχειριστές, φορείς, χρήστες σφραγιστικών δακτυλιδιών: Τα δακτυλίδια ως ενδείξεις κύρους.....	84
8. Εικονογραφία σφραγιστικών δακτυλιδιών και μνημειακή ζωγραφική	87

Συμπεράσματα	93
Βιβλιογραφία.....	97

Πρόλογος

Η παρούσα διπλωματική εργασία εκπονήθηκε στα πλαίσια του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών «Αρχαίος Κόσμος: Ιστορία και Αρχαιολογία» του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων.

Η εργασία πραγματοποιήθηκε υπό την επίβλεψη του κ. Ανδρέα Βλαχόπουλου, Αναπληρωτή Καθηγητή του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, με συνεξεταστές τον κ. Μιχαήλ Φωτιάδη, Ομότιμο Καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων και την κα. Άρτεμις Καρναβά, Επίκουρη Καθηγήτρια του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Κρήτης.

Θεματικό πυρήνα της εργασίας αποτελούν τα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα σφραγίσματα που έχουν αποδοθεί σε σφραγιστικά δακτυλίδια της Εποχής του Χαλκού. Η συνθετική μελέτη που θα επιχειρηθεί στην εργασία (με τεχνοτροπικά, εικονογραφικά και γεωγραφικά κριτήρια), στοχεύει στην καλύτερη κατανόηση των σφραγιστικών πρακτικών που οι ανακτορικοί πολιτισμοί ακολουθούσαν.

Στο σημείο αυτό θα ήθελα να ευχαριστήσω όλους όσους συνέβαλαν στην εκπόνηση της διπλωματικής μου εργασίας. Οφείλω να εκφράσω τις θερμές μου ευχαριστίες προς τον επιβλέποντα της εργασίας, Αναπληρωτή Καθηγητή κ. Ανδρέα Βλαχόπουλο, για την καθοδήγησή του και την πολύτιμη βοήθειά του σε κάθε στάδιο εκπόνησης της εργασίας μου.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τις συναδέλφους Ιωάννα Ντούσκου και Βασιλική Χαντέλη για την πολύτιμη βοήθειά τους, καθώς και την οικογένεια μου για την κατανόηση και συμπαράσταση που έδειξαν ολόκληρη την περίοδο εκπόνησης αυτής της εργασίας.

1. Τα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα σφραγίσματα σφραγιστικών δακτυλιδιών

Οι σφραγίδες της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο αποτελούν τον σημαντικότερο φορέα της εικόνας αυτής της περιόδου και από την ανακάλυψή τους χρησιμεύουν ως σημείο εκκίνησης για τη διερεύνηση των οικονομικών διαδικασιών καθώς και της «θρησκευτικής και καθημερινής» ζωής των ανθρώπων.

Παρά τον φαινομενικά υψηλό αριθμό γνωστών σφραγίδων και σφραγισμάτων – πάνω από 10.000 – δεν έχει καταγραφεί μέχρι σήμερα καμία ταυτοποίηση σφραγίδων και σφραγισμάτων, δηλαδή ο εντοπισμός κάποιου σφραγίσματος που να έχει προέλθει από διασωθείσα σφραγίδα. Αυτό σημαίνει ότι μόνο ένα πολύ μικρό τμήμα της πραγματικής παραγωγής μινωικής και μυκηναϊκής γλυπτικής έχει διασωθεί¹.

Πολλά από τα σφραγιστικά δακτυλίδια που υπήρξαν στους αιώνες παραγωγής τους υπάρχουν όχι ως πραγματικά σωζόμενα αντικείμενα αλλά μέσα από τα «αρνητικά», δηλαδή από τα αποτυπώματά τους σε σβώλους πηλού (σφραγίσματα). Σε αντίθεση με τους παλαιότερους μελετητές οι οποίοι επικεντρώνονταν κυρίως στην εξέταση της εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών, οι σημερινοί ερευνητές εξετάζουν και άλλες παραμέτρους όπως την προέλευση, το υλικό και την τεχνική κατασκευής και διερευνούν περαιτέρω την λειτουργία των σφραγιστικών δακτυλιδιών καθώς και την σημασία τους για την θέση των κατόχων τους στην κοινωνία².

Η μελέτη όλων των σφραγισμάτων με αποτυπώματα σφραγιστικών δακτυλιδιών συμβάλλει όχι μόνο στην έρευνα της χρήσης και της λειτουργίας των δακτυλιδιών αλλά και στην εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με το πεδίο δραστηριοτήτων των κατόχων τους. Τα σφραγίσματα είναι ένα είδος αντικειμένου που έχει την δυνατότητα να φωτίσει τα σύνθετα διοικητικά συστήματα των μινωικών και μυκηναϊκών ανακτόρων, τουλάχιστον στα βασικά χαρακτηριστικά τους.

1.1 Σφραγιστικά δακτυλίδια

---

¹ Krzyszkowska 2005, 2.

² Becker 2018, 26.

Τα σφραγιστικά δακτυλίδια της Εποχής του Χαλκού που θα αναφερθούν στην παρούσα εργασία είναι συνολικά **216**, με επίκεντρο τα **128** «κανονικά» σφραγιστικά δακτυλίδια³. Οι τρεις κατηγορίες των σφραγιστικών δακτυλιδιών που θα αναφερθούν⁴, καλύπτουν το εύρος των σφραγιστικών δακτυλιδιών της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο, από την ΠΜ ΙΙ μέχρι και την ΜΜ ΙΑ (για τα πρωιμότερα δακτυλίδια) και από την ΜΜ ΙΙ μέχρι και την Υστεροχαλκή ΙΙΒ (για τα «κανονικά» σφραγιστικά δακτυλίδια).

Στην κατηγορία των δακτυλιόσχημων σφραγίδων “*Stempelring/ring-shaped seal*” ανήκουν συνολικά 79 δακτυλίδια⁵. Τα δακτυλίδια αυτής της κατηγορίας έχουν «στεφάνη» μικρής διαμέτρου και μία επίπεδη σφενδόνη η οποία φέρει εγχάραξη. Η «στεφάνη» κατασκευαζόταν συχνά από την τομή των μακρών οστών⁶. Η εσωτερική διάμετρός τους ήταν σχετικά πολύ μικρή για να χωράει στο δάκτυλο και είναι επομένως πιθανό αυτά τα δακτυλίδια να αναρτώνταν.

Στην κατηγορία των δακτυλιόλιθων “*Ringstein/ringstone*” ανήκουν συνολικά 9 δακτυλίδια. Οι δακτυλιόλιθοι αποτελούνται από δύο τμήματα, τον λίθο με την σφραγιστική επιφάνεια και το μεταλλικό δακτυλίδι στο οποίο αυτός προσαρτάται. Έχουν μία κυκλική ή ελλειψοειδή κυρτή επιφάνεια και μία επίπεδη, οπίσθια επιφάνεια η οποία προσαρτάται στην σφενδόνη του μεταλλικού δακτυλιδιού⁷.

Στην τελευταία κατηγορία, αυτή των σφραγιστικών δακτυλιδιών “*Schildring/signet ring*”, ανήκουν τα «κανονικά» σφραγιστικά δακτυλίδια, δηλαδή αυτά που όπως φαίνεται μπορούν να φορεθούν κανονικά στα δάκτυλα. Αυτά τα δακτυλίδια είναι συνολικά 128 και είναι συνήθως κατασκευασμένα από μέταλλο, ενώ μερικές φορές είναι κατασκευασμένα από λίθο και έχουν χαραγμένα μοτίβα στην σφενδόνη⁸.

---

³ Τα 128 σφραγιστικά δακτυλίδια έχουν μία πιο εξελιγμένη μορφή σε σύγκριση με τις άλλες δύο κατηγορίες και φαίνεται πως αυτά λειτουργούν με βεβαιότητα ως σφραγιστικά. Βάσει αυτών, η παρούσα εργασία θα επικεντρωθεί κυρίως στην μελέτη αυτών των δακτυλιδιών.

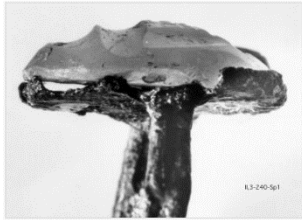
⁴ Η διάκριση των σφραγιστικών δακτυλιδιών σε αυτές τις τρεις κατηγορίες, ακολούθησε την κατηγοριοποίηση που εμφανίζεται στην κεντρική βάση δεδομένων του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου, *ArchNe*. Οι ονομασίες των κατηγοριών προέρχονται από την ίδια βάση δεδομένων. Υπάρχει μία ακόμη κατηγορία δακτυλιδιών (*Bandring/band-shaped ring*) με εγχάρακτη επιφάνεια αλλά όχι με σαφώς ξεχωριστή σφενδόνη. Λόγω του μικρού αριθμού (2) των δακτυλιδιών της συγκεκριμένης κατηγορίας αλλά και της μη ασφαλούς στιλιστικής χρονολόγησης, δεν θα αναφερθούν στην εργασία.

⁵ Από τα 79 δακτυλίδια, το 1 ανήκει σε μία υποκατηγορία, την ζωόμορφη δακτυλιόσχημη σφραγίδα “*Stempelring Tier/ring-shaped seal animal*” η οποία φέρει τα ίδια χαρακτηριστικά γνωρίσματα με την δακτυλιόσχημη, με μόνη διαφορά την ζωομορφική στεφάνη.

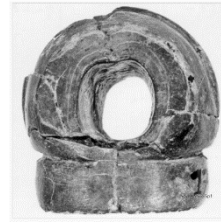
⁶ Krzyszkowska 2005, 356.

⁷ Krzyszkowska 2005, 356.

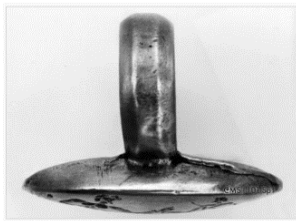
⁸ Krzyszkowska 2005, 357.

Δακτυλιόλιθος “Ringstein / ringstone”,
CMS II,3 240

Δακτυλιόσχημη σφραγίδα “Stempelring
/ ring-shaped seal”, CMS VSIA 287

Σφραγιστικό δακτυλίδι “Schildring / signet ring”, CMS I 101

1.2 Σφραγίσματα – αποτυπώματα σφραγιστικών δακτυλιδιών

Στην εργασία θα αναφερθούν συνολικά **1026** σφραγίσματα τα οποία αντιστοιχούν σε 1149 αποτυπώματα. Το σύνολο αυτών των σφραγισμάτων, ομαδοποιείται από την Becker σε 252 ξεχωριστές εικονογραφικές παραστάσεις⁹.

Ως σφράγισμα ορίζεται ο σβώλος πηλού που φέρει ένα ή περισσότερα αποτυπώματα από μία ή περισσότερες σφραγίδες¹⁰. Αποτύπωμα είναι η ανάγλυφη επιφάνεια η οποία δημιουργείται από την εμπίεση μίας σφραγίδας με εγχάρακτο μοτίβο σε ένα μαλακό υλικό, όπως ο πηλός¹¹. Ως ξεχωριστή εικονογραφική παράσταση νοείται η μεμονωμένη, η διακριτή εικονογραφική παράσταση η οποία έχει θεωρηθεί, από το CMS και στην συνέχεια από την Becker, ότι αντιστοιχεί σε ένα «χαμένο» σφραγιστικό δακτυλίδι το οποίο έχει σφραγίσει περισσότερους σβώλους πηλού¹². Οι ξεχωριστές εικονογραφικές παραστάσεις θα αναφέρονται εδώ με τον τρόπο που

⁹ Για την ομαδοποίηση που ακολουθεί η Becker, βλ. Κεφάλαιο 2.1 της παρούσας εργασίας.

¹⁰ Krzyszkowska 2005, 356.

¹¹ Krzyszkowska 2005, 353.

¹² Σχετικά με την ομαδοποίηση από το CMS και την Becker, βλ. Κεφάλαιο 2.1 της παρούσας εργασίας.

αναφέρονται από την Becker¹³, δηλαδή με το γράμμα A (Abdruck = αποτύπωμα) και την αντίστοιχη αρίθμηση (από το 1 μέχρι το 252).

Σχετικά με την απόδοση των αποτυπωμάτων σε σφραγιστικά δακτυλίδια, παρατηρείται ότι αυτή δεν είναι πάντα σαφής και ακόμη και περιεκτικές μελέτες μπορούν να καταλήξουν σε διαφορετικά αποτελέσματα. Η Effinger τόνισε το πόσο σημαντική είναι η συγκέντρωση και η συστηματική εξέταση των αποτυπωμάτων των σφραγιστικών δακτυλιδιών. Σύμφωνα με την ίδια, η εξέταση των αποτυπωμάτων των σφραγιστικών δακτυλιδιών όχι μόνο θα επέκτεινε το χρονολογικό και εικονογραφικό φάσμα των μινωικών σφραγιστικών δακτυλιδιών αλλά θα μπορούσε επίσης να παρέχει πληροφορίες σχετικά με την διοικητική τους χρήση¹⁴.

Ο Ingo Pini ήταν ο πρώτος που, το 1970, άρχισε να αποδίδει σφραγίσματα από την Φαιστό σε πιθανές αποτυπώσεις από σφραγιστικά δακτυλίδια. Έκτοτε, πολλοί μελετητές, έχουν πράξει το ίδιο χωρίς να συμφωνούν απαραίτητα στις ταυτίσεις¹⁵. Ωστόσο, αν και όλοι οι μελετητές έχουν τονίσει ότι είναι δυνατόν να αναγνωρίσουμε τον τύπο σφραγίδας στους σβόλους πηλού, δεν είχε παρουσιαστεί κάποιος κατάλογος όλων των αποτυπωμάτων των σφραγιστικών δακτυλιδιών της Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο¹⁶.

Συνοπτικά, υπάρχουν επτά βασικά κριτήρια τα οποία χρησιμεύουν για την απόδοση σφραγισμάτων στα μετάλλινα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα οποία αφορούν το σχήμα και την καμπυλότητα της σφραγιστικής επιφάνειας, το είδος του αναγλύφου, την διαμόρφωση της επιφάνειας, την παρουσία λεπτομερειών στην παράσταση και τις τυχόν αποτυπώσεις στον πηλό και στην εικόνα, ενδεικτικές των μετάλλινων σφραγιστικών δακτυλιδιών.

Η εκπλήρωση όλων των κριτηρίων υποδηλώνει σαφώς την χρήση ενός σφραγιστικού δακτυλιδιού αλλά η παρουσία ενός και μόνο χαρακτηριστικού, όπως η αποτύπωση της στεφάνης, είναι συχνά μία σαφής ένδειξη της χρήσης ενός μεταλλικού σφραγιστικού δακτυλιδιού. Ο έλεγχος από την Becker του υλικού των σφραγισμάτων που έχει διασωθεί – βάσει των επτά βασικών κριτηρίων – αποκάλυψε συνολικά 252 ξεχωριστές εικονογραφικές παραστάσεις της MM II – Υστεροχαλκής IIIB περιόδου, τα οποία επέκτειναν σημαντικά, σύμφωνα με την ίδια, το σώμα μοτίβων των 99

---

¹³ Η σημαντική συμβολή της μονογραφίας στην συγκέντρωση και μελέτη των περισσότερων σφραγιστικών δακτυλιδιών και σφραγισμάτων θα αναφερθεί στο Κεφάλαιο 2.1.

¹⁴ Effinger 1996, 16. Becker 2018, 35.

¹⁵ Yule 1981, 114.

¹⁶ Becker 2018, 35.

γνωστών μινωικών – μυκηναϊκών σφραγιστικών δακτυλιδιών και για πρώτη φορά επέτρεψαν μία λειτουργική ανάλυση του είδους¹⁷.

---

¹⁷ Becker 2018, 37.

2. Ζητήματα βιβλιογραφίας – Ιστορία της Έρευνας

2.1 Ζητήματα βιβλιογραφίας

Το σημαντικότερο σημείο αναφοράς για τις σφραγίδες, τα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα σφραγίσματα της Εποχής του Χαλκού, είναι το *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel (CMS)*. Οι συλλογές του ινστιτούτου περιλαμβάνουν περισσότερα από 10.000 εκμαγεία από Κρητο-μυκηναϊκές σφραγίδες και σφραγίσματα, τα περισσότερα εκ των οποίων έχουν δημοσιευθεί στους τόμους του CMS¹⁸. Ένα άλλο διαθέσιμο εργαλείο για την έρευνα είναι η *Arachne* η οποία είναι η κεντρική βάση δεδομένων του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου¹⁹.

Σημείο αναφοράς αλλά και αφορμή της παρούσας εργασίας αποτέλεσε η μονογραφία της Nadine Becker (2018), *Die goldenen Siegelringe der Ägäischen Bronzezeit*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing. Η μονογραφία εκδόθηκε το 2018 και αποτελεί την δημοσιευμένη έκδοση της διατριβής της που ολοκληρώθηκε το 2016-2016 στο Πανεπιστήμιο της Χαϊδελβέργης. Η εργασία της, η οποία βασίστηκε στο *Corpus der Minoischen und Mykenischen Siegel (CMS)*, συγκεντρώνει τα χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια και τα αποτυπώματα που αποδίδονται σε μετάλλινα σφραγιστικά δακτυλίδια της Εποχής του Χαλκού. Στην βιβλιογραφία δεν ήταν σαφής η διάκριση των σφραγισμάτων από σφραγιστικά δακτυλίδια και των σφραγισμάτων από σφραγίδες, γεγονός που καθιστά τον κατάλογο της Becker, ουσιαστικό για την μελέτη του συνόλου των σφραγιστικών δακτυλιδιών και των σφραγισμάτων που αποδίδονται σε σφραγιστικά δακτυλίδια²⁰.

Η παρούσα εργασία αξιοποιεί και ερμηνεύει αυτά τα στοιχεία. Πιο συγκεκριμένα, με αφορμή την μονογραφία της Becker, η εργασία επιχειρεί μία κριτική ποσοτικοποίηση των δεδομένων που αναφέρονται στην μονογραφία. Οι ποσοτώσεις, τα γραφήματα, οι πίνακες και η ανάλυση των δεδομένων έχουν πραγματοποιηθεί από την υποφαινόμενη, εκτός και αν αναφέρεται διαφορετικά. Επίσης, τα δεδομένα και οι

---

¹⁸ Becker 2018, 33.

¹⁹ Becker 2018, 34.

²⁰ Η παρούσα εργασία βασίζεται στην θέση ότι όλα τα δακτυλίδια που αναφέρονται στον κατάλογο της Becker ή και στις εκδόσεις του CMS, είναι αυθεντικά.

εικόνες έχουν ληφθεί από την μονογραφία της Becker και από την βάση δεδομένων *Arachne*, εκτός και αν αναφέρεται διαφορετικά²¹.

Στον κατάλογο της μονογραφίας αναγράφονται όλα τα απαραίτητα χαρακτηριστικά, όπως ο κωδικός μουσείου, ο κωδικός CMS, η προέλευση, ο τύπος ευρήματος, η χρονολόγηση βάσει ανασκαφικού περιβάλλοντος, η χρονολόγηση βάσει στυλ, η περιγραφή του ανασκαφικού περιβάλλοντος, οι τεχνολογικές λεπτομέρειες, οι διαστάσεις, ο τύπος δακτυλιδιού, η ποιότητα εγχάραξης, τα τεχνολογικά παράλληλα, η περιγραφή εικονογραφικής παράστασης και τα εικονογραφικά παράλληλα, τα σχόλια σχετικά με το εύρημα και τέλος η επικαιροποιημένη βιβλιογραφία²².

Στον ίδιο κατάλογο παρατίθενται 99 δακτυλίδια (*Ringen*) και 252 αποτυπώματα (*Abdrücke*). Σε αυτό το σημείο, αξίζει να γίνει αναφορά σε ορισμένα σημεία σχετικά με την ορολογία και με τον αριθμό των αντικειμένων. Τα 99 δακτυλίδια που αναφέρει η Becker, ανήκουν στην κατηγορία των σφραγιστικών δακτυλιδιών που αναφέρονται στην βάση δεδομένων *Arachne* ως “*Schildring*”. Ωστόσο, στην ίδια κατηγορία ανήκουν και άλλα 29 δακτυλίδια τα οποία δεν συμπεριλαμβάνονται στον κατάλογο της Becker²³ και τα οποία θα προστεθούν στην παρούσα εργασία.

Σχετικά με τα 252 αποτυπώματα, είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι στην πραγματικότητα δεν είναι 252 ξεχωριστά αποτυπώματα αλλά 252 ξεχωριστές εικονογραφικές παραστάσεις οι οποίες αντιστοιχούν σε 1026 σβώλους πηλού (σφραγίσματα) και 1149 αποτυπώματα²⁴.

Αυτή η διαφοροποίηση μπορεί να γίνει περισσότερο κατανοητή με την περαιτέρω μελέτη της βασικής βιβλιογραφίας. Πιο συγκεκριμένα, στις εκδόσεις του CMS υπάρχει ένα μοναδικό σχέδιο και κωδικός για κάθε σφραγιστικό δακτυλίδι. Ωστόσο, αυτό δεν ισχύει και στην περίπτωση των σφραγισμάτων. Στα σφραγίσματα παρατηρείται ότι ένας μεμονωμένος κωδικός μπορεί να αντιστοιχεί σε περισσότερα σφραγίσματα (σβώλους πηλού).

Για παράδειγμα, ο κωδικός CMS Π,6 259 αντιστοιχεί σε δύο σφραγίσματα από τον Σκλαβόκαμπο (HM 628, HM 629²⁵), ενώ ο κωδικός CMS Π,6 043 αντιστοιχεί σε τρία σφραγίσματα από την Αγία Τριάδα (HM 497, HM 498, HM 499).

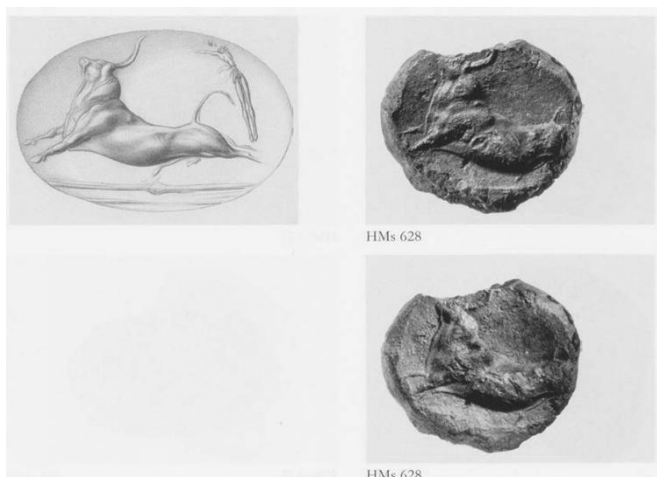
²¹ Οι εικόνες που παρατίθενται στην παρούσα εργασία βρίσκονται σε νοηματική συσχέτιση με το κείμενο.

²² Για μία αναλυτική κριτική της μονογραφίας της Becker, βλ. Blakolmer 2019, 342-345.

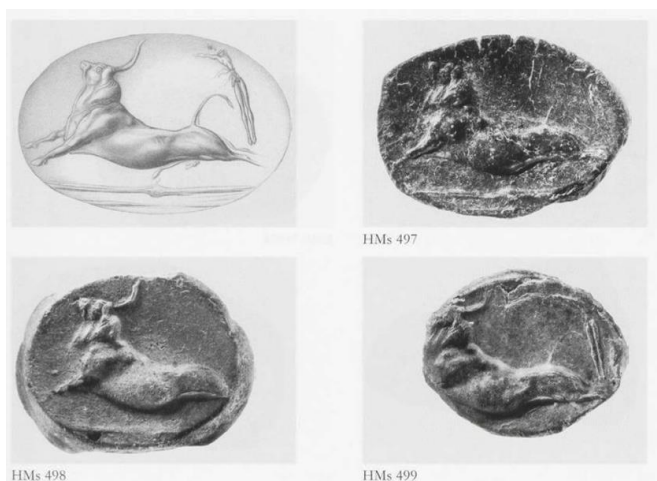
²³ Εκτός από ένα δακτυλίδι που είναι οστέινο, τα περισσότερα από αυτά τα δακτυλίδια είναι μετάλλινα ή λίθινα.

²⁴ Ένας σβώλος πηλού μπορεί να φιλοξενεί περισσότερες από μία αποτυπώσεις.

²⁵ Το «HM» στους κωδικούς αντιστοιχεί στο Αρχαιολογικό Μουσείο Ηρακλείου.

Το CMS II,6 259 (αριστερά η σχεδιαστική αποτύπωση· δεξιά οι φωτογραφίες των σφραγισμάτων HM 628 και HM 629 από τον Σκλαβόκαμπο)

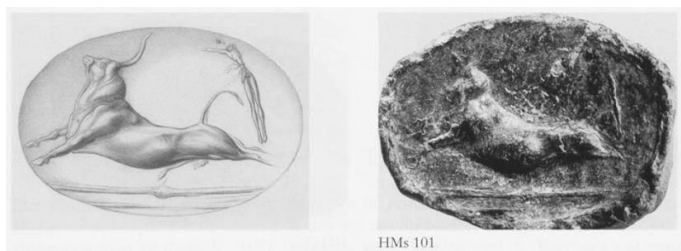

Το CMS II,6 043 (αριστερά η σχεδιαστική αποτύπωση· δεξιά οι φωτογραφίες των σφραγισμάτων HM 497, HM 498 και HM 499 από την Αγία Τριάδα)

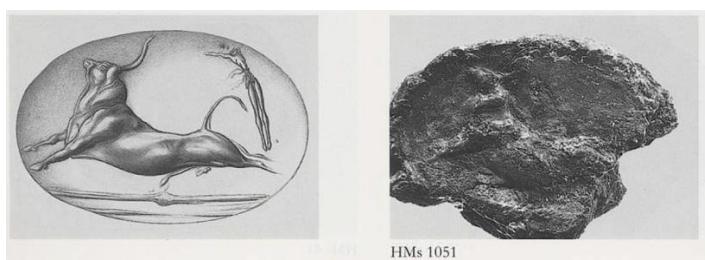
Ωστόσο η σχεδιαστική αποτύπωση της παράστασης του CMS II,6 259 είναι ελαφρώς διαφορετική από τα πραγματικά σφραγίσματα. Το ίδιο ισχύει και για το σχέδιο του CMS II,6 043. Ενώ τα σχέδια στις συγκεκριμένες περιπτώσεις έχουν διαφορές με τα πρωτότυπα, αυτά (τα σχέδια) είναι μεταξύ τους πανομοιότυπα. Προκύπτει επομένως το εξής παράδοξο, το ίδιο σχέδιο στο CMS να αντιστοιχεί σε διαφορετικά σφραγίσματα από διαφορετικές περιοχές χωρίς όμως, όπως φαίνεται, να τα αποδίδει πιστά.

Στις σημειώσεις για το CMS II,6 043 αναφέρεται ότι το ίδιο δακτυλίδι έχει σφραγίσει τα αποτυπώματα που αντιστοιχούν στα CMS II,6 259, CMS II,6 161 και

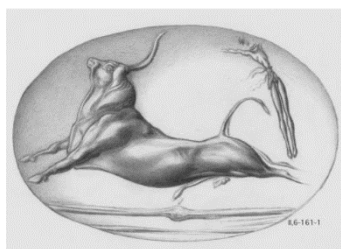
CMS II,7 039. Επίσης, αναφέρεται ότι το σχέδιο βασίστηκε σε όλα τα αποτυπώματα των προαναφερθέντων κωδικών²⁶.

Το CMS II,6 161 (αριστερά η σχεδιαστική αποτύπωση· δεξιά η φωτογραφία του σφραγίσματος HM 101 από τα Γουρνιά)

Το CMS II,7 039 (αριστερά η σχεδιαστική αποτύπωση· δεξιά η φωτογραφία του σφραγίσματος HM 1051 από την Κάτω Ζάκρο)

Η κοινή σχεδιαστική αποτύπωση των CMS II,6 043, CMS II,6 161, CMS II,6 259, και CMS II,7 039

Φαίνεται πως βάσει αυτής της παραδοχής, η Becker ομαδοποιεί όλα αυτά τα διαφορετικά σφραγίσματα σε ένα αποτύπωμα το οποίο καταχωρεί ως A 91 (A = Abdruck = αποτύπωμα). Με αυτόν τον τρόπο, το A 91 αντιστοιχεί σε 4 κωδικούς CMS (και οι 4 κωδικοί έχουν το ίδιο σχέδιο) και 7 ξεχωριστούς κωδικούς του Αρχαιολογικού Μουσείου του Ηρακλείου (δηλαδή 7 ξεχωριστά σφραγίσματα²⁷). Και τα επτά

²⁶ Müller, Pini και Platon, 1999, 57.

²⁷ Τα σφραγίσματα είναι τα ακόλουθα: HM 101 (Γουρνιά, CMS II,6 161), HM 628 και HM 629 (Σκλαβόκαμπος, CMS II,6 259), HM 497 και HM 498 και HM 499 (Αγία Τριάδα, CMS II,6 043), HM 1051 (Κάτω Ζάκρο, CMS II,7 039).

σφραγίσματα έχουν παρόμοια αλλά όχι εντελώς ίδια παράσταση (κυβίστηση επί ταύρου).

Το Α 91 όπως εμφανίζεται στον κατάλογο της μονογραφίας της Becker (αριστερά η σχεδιαστική αποτύπωση· δεξιά η φωτογραφία ενός σφραγίσματος για το οποίο δεν αναφέρει τον αριθμό καταγραφής²⁸)

Σύμφωνα με τον Betts²⁹, το HM 101 από τα Γουρνιά και τα HMs 497-499 από την Αγία Τριάδα έχουν προκύψει από το ίδιο δακτυλίδι και οι όποιες διαφορές οφείλονται σε διαφορετικό βαθμό διατήρησης του σφραγίσματος και εμπέσης του δακτυλιδιού στο σφράγισμα. Υπέρ της σφράγισής τους από το ίδιο δακτυλίδι, συνηγορεί και η παρουσία ίδιων λεπτομερειών και σημαδιών σε συγκεκριμένα σημεία της εικονογραφικής παράστασης³⁰. Επίσης, ένα ίδιο σημάδι εμφανίζεται και στο σφράγισμα HM 628 από τον Σκλαβόκαμπο.

Η Weingarten δέχεται ότι το HM 101 από τα Γουρνιά, τα HMs 497-499 από την Αγία Τριάδα και τα HMs 628-629 από τον Σκλαβόκαμπο έχουν σφραγιστεί από το ίδιο δακτυλίδι και θεωρεί ότι ο πηλός δεν προέρχεται από την Αγία Τριάδα. Το γεγονός ότι τα σφραγίσματα της Αγίας Τριάδας και αυτά του Σκλαβόκαμπου ανήκουν στην ίδια κατηγορία σφραγισμάτων³¹ – σφραγίζουν έγγραφα – οδηγεί την Weingarten στην υπόθεση ότι ο κάτοχος του σφραγιστικού δακτυλιδιού έστειλε έγγραφα από την κατοικία του, προς τα Γουρνιά, την Αγία Τριάδα και τον Σκλαβόκαμπο³².

Επίσης σύμφωνα με την ίδια, εντοπίζεται στα σφραγίσματα της Κρήτης μία κατηγορία καλύτερων δακτυλιδιών και μία κατηγορία με μικρότερα δακτυλίδια. Οι κάτοχοι των μικρότερων δακτυλιδιών φαίνεται πως ταξίδευαν πιο συχνά σε άλλες περιοχές και ίσως σφράγιζαν μαζί με ντόπιους κατόχους σφραγίδων. Σε δύο

²⁸ Αν και η Becker δεν το αναφέρει, φαίνεται πως η φωτογραφία του σφραγίσματος αντιστοιχεί στο σφράγισμα HM 101 από τα Γουρνιά.

²⁹ Betts 1967, 16.

³⁰ Betts 1967, 17.

³¹ Η συγκεκριμένη κατηγορία αναφέρεται στην βιβλιογραφία ως “flat-based nodules”.

³² Weingarten 1990, 111.

περιπτώσεις φαίνεται πως κάτοχοι καλύτερων δακτυλιδιών είχαν ταξιδέψει από την Κνωσό στην Αγία Τριάδα όπου σφραγίσαν εκεί κάποια αντικείμενα ή έγγραφα³³.

Ο Betts προτείνει την Κνωσό ως το κέντρο από το οποίο προήλθαν αυτά τα σφραγίσματα, βασιζόμενος στην τεχνική και στην εικονογραφία του δακτυλιδιού³⁴. Σύμφωνα με τον ίδιο, ένας ακόλουθος του εκάστοτε ηγεμόνα πρέπει να ταξίδευε μαζί με κάποιο αντίγραφο του εμβλήματος του ηγεμόνα από περιοχή σε περιοχή στην Κρήτη ή στάθμευε σε κάθε περιοχή για να σφραγίσει διάφορα έγγραφα ή προϊόντα³⁵.

Σχετικά με την ομαδοποίηση πολλών διαφορετικών σφραγισμάτων, συχνά και από διαφορετικές περιοχές, βάσει της παρόμοιας παράστασης που φέρουν και η αντιστοίχισή τους σε μία μόνο εικονογραφική παράσταση (η οποία δεν αποτελεί πιστή αποτύπωσή τους), καθιστά προβληματική σε μεγάλο βαθμό την περαιτέρω μελέτη τους.

2.2 Ιστορία της έρευνας

Δακτυλιόσχημες σφραγίδες από οστό ή ελεφαντόδοντο έχουν καταγραφεί αρχαιολογικά ήδη από την ΠΜ ΙΑ περίοδο (2700-2450/2400 π.Χ.)³⁶.

Ο Yule την δεκαετία του 1980 κατηγοριοποίησε συστηματικά τις σφραγίδες της Παλαιοανακτορικής περιόδου. Κάτω από τον όρο «δακτυλίδια» συγκέντρωσε όλες τις σφραγίδες οι οποίες θα μπορούσαν ενδεχομένως να χρησιμοποιηθούν ως τέτοιες. Παρατήρησε ωστόσο ότι δεν θεωρεί πιθανό για όλα τα αντικείμενα, να τα φορούν όλα όπως τα δακτυλίδια³⁷. Ανέφερε συνολικά 46 σφραγιστικά δακτυλίδια από διάφορα υλικά (ελεφαντόδοντο, μαλακό υλικό, μέταλλο, λίθο και άλλα) και υπέθεσε ότι τα υστερότερα χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια προήλθαν από αυτές τις πρώιμες δακτυλιόσχημες σφραγίδες. Σύμφωνα με τον Yule, οι πρωιμότεροι εκπρόσωποι του είδους των σφραγιστικών δακτυλιδιών απαντούν στους «θολωτούς» τάφους των φάσεων ΠΜ Ι μέχρι ΜΜ ΙΒ³⁸. Αυτά τα πρώιμα δακτυλίδια ή δακτυλιόσχημες

---

³³ Weingarten 2010, 411.

³⁴ Betts 1967, 26.

³⁵ Betts 1967, 25.

³⁶ Becker 2018, 48.

³⁷ Ο Yule κατέγραψε στις ομάδες του (28a και 28b), παρόμοια δακτυλίδια με μη διακοσμημένους κρίκους, που προέρχονται από ανασκαφικά περιβάλλοντα των ΠΜ ΙΙ – ΜΜ ΙΑ χρόνων. Στην τρίτη ομάδα (28c) ταξινόμησε σφραγίδες με κρίκους που θεωρητικά να μπορούν να φορηθούν σε δάκτυλα. Yule 1981, 75.

³⁸ Yule 1981, 76.

σφραγίδες, σύμφωνα με την Becker, εξελίχθηκαν κατά την Μεσομινωική περίοδο στα μέταλλα, «πραγματικά» σφραγιστικά δακτυλίδια³⁹.

Ο Yule διαχώρισε αυτά τα 46 πρώιμα σφραγιστικά δακτυλίδια σε 5 ομάδες (28a, b, c, d, e) ανάλογα με το υλικό και την μορφή τους. Στην κατηγορία 28a και 28b ανήκουν παρόμοια δακτυλίδια που προέρχονται από περιβάλλοντα των ΠΜ ΙΙ – ΜΜ ΙΑ χρόνων. Τα δακτυλίδια της κατηγορίας 28a είναι από ελεφαντόδοντο, με σφραγιστική πλάκα που εξέχει. Η εξωτερική πλευρά της στεφάνης είναι διακοσμημένη και χαρακτηρίζεται από την ύπαρξη προεξοχών. Η εξωτερική διάμετρος κυμαίνεται από 1,1 εκ. μέχρι τα 2,5 εκ., ενώ η εσωτερική διάμετρος κυμαίνεται από 0,5 έως 0,95 εκ., το οποίο σημαίνει ότι αυτά τα δακτυλίδια δεν προορίζονταν για να φορεθούν στα δάκτυλα⁴⁰. Η σφραγιστική επιφάνεια έχει διαστάσεις κατά μέσο όρο 1,37 εκ.⁴¹ και φέρει κυρίως γραμμικά μοτίβα.

Τα δακτυλίδια που ανήκουν στην κατηγορία 28b έχουν μεγαλύτερη στεφάνη και οπή με μικρότερη διάμετρο. Τείνουν να είναι μεγαλύτερα από αυτά της κατηγορίας 28a με εξωτερική διάμετρο περίπου 2,45 εκ. Τα υλικά είναι οστό, ελεφαντόδοντο και οφείτης λίθος⁴².

Στην τρίτη ομάδα (28c), ο Yule ταξινόμησε σφραγίδες από ελεφαντόδοντο, οστό και οφείτη λίθο, των οποίων η εσωτερική διάμετρος των κρίκων (με την εξαίρεση ενός παραδείγματος) ήταν σχεδιασμένη με τέτοιο τρόπο ώστε να μπορούν θεωρητικά να φορεθούν σε δάκτυλα.

Βάσει των δειγμάτων που μπορούν να χρονολογηθούν, ο Yule θεώρησε ότι είναι πιθανή μία χρονολογική ταξινόμηση/κατηγοριοποίηση των δακτυλιδιών των τριών ομάδων (28a-c) στην ΠΜ ΙΙ – ΜΜ ΙΑ περίοδο⁴³.

Στην κατηγορία 28d, ο ίδιος ενέταξε 4 σφραγιστικά δακτυλίδια από μέταλλο με κυκλικές ή ελλειψοειδείς σφραγιστικές πλάκες. Κάποια είναι προϊόντα χύτευσης, ενώ άλλα έχουν δημιουργηθεί με συγκόλληση. Τα υλικά κατασκευής είναι ο χρυσός, ο μόλυβδος και κράματα αργύρου. Χρονολογούνται κατά την ΜΜ ΙΙ.

---

³⁹ Becker 2018, 50.

⁴⁰ Yule, 1981, 75. Με διάμετρο στεφάνης από 0,9-1,0 εκ. (το οποίο αντιστοιχεί στις «μικρότερες διαστάσεις», το μικρό δάκτυλο ενός γυναικείου χεριού) είναι θεωρητικά πιθανό/δυνατό να φοριέται η σφραγίδα στο δάκτυλο, ακόμη και αν τα οστείνια δακτυλίδια με τα χοντρά τοιχώματα δεν είναι άνετα στο να φοριούνται. Becker 2018, 49.

⁴¹ Yule 1981, 75.

⁴² Yule 1981, 76.

⁴³ Yule 1981, 77.

Η τελευταία κατηγορία του Yule είναι η κατηγορία 28e στην οποία ανήκει ένας δακτυλιόλιθος⁴⁴ αποτελούμενος από δύο τμήματα: τον λίθο με την σφραγιστική επιφάνεια και το μεταλλικό δακτυλίδι στο οποίο αυτός προσαρτάται⁴⁵.

Ο Younger πρότεινε το έτος 1983⁴⁶ μία διαφορετική εξέλιξη του είδους. Σύμφωνα με αυτή, τα σφραγιστικά δακτυλίδια της Ύστερης Εποχής του Χαλκού προήλθαν από τις επιχρυσωμένες λίθινες σφραγίδες. Αυτή η παρατήρηση οδήγησε στην υπόθεση ότι τα μετάλλινα σφραγιστικά δακτυλίδια ήταν αρχικά κατασκευασμένα με την χρήση λίθινων μητρών, γι' αυτό ο Younger επέστησε την προσοχή σε στυλιστικά παράλληλα με μετάλλινα αντικείμενα φτιαγμένα με μήτρες, όπως τα πλακίδια, ή στα λίθινα αγγεία⁴⁷.

Ένα εξελικτικό μοντέλο αναπτύχθηκε πρόσφατα από τον Betancourt, ο οποίος αναφέρθηκε σε 4 δακτυλίδια που θεώρησε άμεσους προκατόχους των χρυσών σφραγιστικών δακτυλιδιών της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Σε αυτά περιλαμβάνει μία σφενδόνη από ένα χάλκινο δακτυλίδι από την νεκρόπολη της Ψείρας⁴⁸, ένα χάλκινο δακτυλίδι από τον Θόλο Ε των Αρχανών⁴⁹, καθώς και μία αργυρή σφενδόνη (CMS VS1A 46) και ένα δακτυλίδι, κατασκευασμένο από χαλκό, μόλυβδο και σίδηρο, (CMS VS1A 45) από το σπήλαιο του Αγίου Χαράλαμπου στο Οροπέδιο Λασιθίου.

Ο Branigan είχε προτείνει ήδη το 1974⁵⁰ ότι η εξέλιξη των μετάλλινων σφραγιστικών δακτυλιδιών έχει ως αφετηρία της την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού. Στην μονογραφία του για την μεταλλουργία κατά την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού, ανέφερε ένα σύνολο 14 δακτυλιδιών από Πρωτομινωικά και Πρωτοελλαδικά ανασκαφικά περιβάλλοντα με ωσειδείς ή τετράγωνες σφενδόνες και χαρακτήρισε τα σχήματά τους ως τα βασικά σχήματα των υστερότερων σφραγιστικών δακτυλιδιών⁵¹.

Αν και οι κυκλικές σφενδόνες φαίνεται πως επικρατούν από την MM II μέχρι την YM I, οι ωσειδείς φαίνεται πως καθίστανται ως το σύνθηδες σχήμα από την YM I και ύστερα⁵². Στην YEX, τα λίθινα σφραγιστικά δακτυλίδια χρησιμοποιούνταν

---

⁴⁴ CMS II,3 240.

⁴⁵ Τα δακτυλίδια που αναφέρει ο Yule έχουν κατηγοριοποιηθεί διαφορετικά στην βάση δεδομένων της Arachne. Έτσι, τα δακτυλίδια της 28a, b και c ανήκουν στην κατηγορία "Stempelring/ring-shaped seal", αυτά της 28d στην κατηγορία "Schildring/signet ring" και το δακτυλίδι της 28e στην κατηγορία "Ringstein/ringstone".

⁴⁶ Younger 1983, 132.

⁴⁷ Younger 1983, 133.

⁴⁸ Betancourt 2010, 84.

⁴⁹ Αριθμός καταγραφής δακτυλιδιού: HM 4140.

⁵⁰ Branigan 1974, 44.

⁵¹ Branigan 1974, 44 και 188-189. Branigan 1968, 97.

⁵² Pini 2010, 15.

σποραδικά μαζί με ένα αρκετά μεγάλο αριθμό χρυσών δακτυλιδιών με ωοειδείς σφενδόνες⁵³.

Το χάλκινο δακτυλίδι της MM II από τον Θολωτό Τάφο Ε των Αρχανών⁵⁴ έχει αναφερθεί από την Effinger ως το πρωιμότερο μινωικό σφραγιστικό μεταλλικό δακτυλίδι με ασφαλώς χρονολογημένο περιβάλλον, καθώς δεν μπορεί να είναι μεταγενέστερο της MM II περιόδου, εποχής της τελευταίας χρήσης του τάφου⁵⁵.

Σύμφωνα με την Becker, μόνο λίγες γενικά έγκυρες παρατηρήσεις μπορούν να γίνουν για την εξέλιξη των πρωιμότερων μετάλλινων σφραγιστικών δακτυλιδιών καθώς τα περιβάλλοντα εύρεσής τους συχνά δεν παρέχουν επαρκή στοιχεία για μία ασφαλή χρονολόγηση και φαίνεται πως μία στιλιστική χρονολόγηση δεν είναι δυνατή με βάση την υπάρχουσα κατάσταση της γνώσης⁵⁶.

---

⁵³ Pini 2010, 15.

⁵⁴ Αριθμός καταγραφής δακτυλιδιού: HM 4140. Σακελλαράκης 1997, 650: Εικ. 716 και Εικ. 778. Βλ. επίσης Effinger 1996, 10. Ένα ακόσμητο χάλκινο δακτυλίδι από τον Τάφο 6 της ίδιας νεκρόπολης που έχει αναφερθεί από τον Σακελλαράκη, μπορεί ενδεχομένως να χρονολογείται το ίδιο πρώιμα όπως αυτό το δακτυλίδι (βλ. Σακελλαράκης 1997, 650). Η ελλειψοειδής σφενδόνη είναι «σχήμα που εγγυάται τις αρχαιότερες καταβολές του τυπικού σχήματος των μεταγενέστερων κρητομυκηναϊκών δακτυλιδιών» σύμφωνα με τον ανασκαφέα Σακελλαράκη.

⁵⁵ Σακελλαράκης 1997, 650. Σύμφωνα με τον Σακελλαράκη είναι πιθανότατα παλαιότερο, της MM I περιόδου, λόγω της κατασκευής του από έλασμα όπως τα διακοσμητικά δακτυλίδια των Αρχανών που χρονολογούνται κατά την ΠΜ ΙΑ περίοδο. Σακελλαράκης 1997, 650.

⁵⁶ Becker 2018, 54.

3. Γεωγραφικό περιβάλλον

3.1 Δακτυλιόσχημες σφραγίδες

Οι δακτυλιόσχημες σφραγίδες είναι συνολικά 79 με το 82,3% (65 δακτυλίδια) να προέρχεται ή πιθανόν να προέρχεται από την Κρήτη, το 5,1% (4 δακτυλίδια) από την ηπειρωτική Ελλάδα και το 2,5% (2 δακτυλίδια) από τα νησιά του Αιγαίου. Το 10,1% (8 δακτυλίδια) βρίσκεται σε αρχαιολογικές συλλογές του εξωτερικού χωρίς στοιχεία για την προέλευσή τους.

Ως προς το ανασκαφικό περιβάλλον, το 69,6% (55 δακτυλίδια) βρέθηκε σε ταφικό ανασκαφικό περιβάλλον και το 7,6% (6 δακτυλίδια) σε οικιστικό. Το ανασκαφικό περιβάλλον του 22,8% (18 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών είναι άγνωστο.

Τα περισσότερα σφραγιστικά δακτυλίδια στην Κρήτη προέρχονται από την Αγία Τριάδα (10) και τον Λέντα (13). Ο Λέντας θεωρείται ότι είναι η πιθανή προέλευση ακόμη 3 σφραγιστικών δακτυλιδιών. Επίσης, αρκετά σφραγιστικά δακτυλίδια (24) πιθανόν προέρχονται από την Μονή Οδηγήτριας. Τα υπόλοιπα 15 προέρχονται ή πιθανόν προέρχονται από τις ακόλουθες περιοχές/θέσεις: Κουμάσα (1), Πορτί (2), πιθανόν Καλοί Λιμένες (2), Σίβα (2), Βιάννος (2), Γουρνιά (1), πιθανόν Λασιθί (1), πιθανόν Καρφή Λασιθίου (1), πιθανόν Μάλια (1), πιθανόν κεντρική Κρήτη (1), Χανιά (1).

Ως προς το ανασκαφικό περιβάλλον των δακτυλιδιών που προέρχονται από την Κρήτη, το 84,6% προέρχεται ή πιθανόν προέρχεται από ταφικό ανασκαφικό περιβάλλον. Το 15,4% των δακτυλιδιών στερείται στοιχείων για το ανασκαφικό περιβάλλον.

Τα δακτυλίδια που έχουν βρεθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα προέρχονται από την Λέρνα, την Ακρόπολη της Αθήνας, την Τίρυνθα και το Αίγιο. Ανασκαφικά ανήκουν σε οικιστικό περιβάλλον 4 δακτυλίδια.

Τα δακτυλίδια που προέρχονται από τα νησιά του Αιγαίου προέρχονται από την Λήμνο και την Αμοργό, ενώ ανασκαφικά ανήκουν σε οικιστικό περιβάλλον.

3.2 Δακτυλιόλιθοι

Από τους 9 δακτυλιολίθους, οι 7 έχουν βρεθεί στην Κρήτη (Γουρνιά, πιθανόν Μάλια, πιθανόν Πρινιάς, Κάτω Ζάκρο, πιθανόν Σητεία, πιθανόν Τουρτούλοι Σητείας και μη γνωστή περιοχή της Κρήτης). Για τους τελευταίους 2 θεωρείται ότι προήλθαν πιθανότατα από την Μήλο.

Εκτός από 2, όλα τα σφραγιστικά δακτυλίδια αυτής της κατηγορίας στερούνται ακριβούς ανασκαφικού περιβάλλοντος. Το πρώτο βρέθηκε σε ταφή σε πίθο, στην νεκρόπολη του Σφουγγαρά⁵⁷. Το δεύτερο πιθανολογείται ότι ανήκε σε ταφή σπηλαίου, ίσως από τα ΒΑ του νομού Ηρακλείου⁵⁸.

3.3 Σφραγιστικά δακτυλίδια

Τα σφραγιστικά δακτυλίδια αυτού του τύπου είναι 128. Αυτά έχουν βρεθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα (52,3%, 67 δακτυλίδια), στην Κρήτη (38,3%, 49 δακτυλίδια) και στα νησιά του Αιγαίου (0,8%, 1 δακτυλίδι). Η ακριβής προέλευση του 8,6% (11 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών δεν είναι γνωστή⁵⁹.

Ως προς το ανασκαφικό περιβάλλον, το 68,8% (88 δακτυλίδια) βρέθηκε σε ταφικό, το 7% (9 δακτυλίδια) σε οικιστικό, το 3,9% (5 δακτυλίδια) σε θησαυρό και το 0,8% (1 δακτυλίδι) σε πιθανόν αναθηματικό. Το ανασκαφικό περιβάλλον για το 19,5% (25 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών είναι άγνωστο.

Τα περισσότερα δακτυλίδια που έχουν βρεθεί στην ηπειρωτική Ελλάδα, προέρχονται από τις Μυκήνες (23). Τα υπόλοιπα δακτυλίδια προέρχονται από διάφορες περιοχές όπως η Αθήνα (2), η Άνθεια Μεσσηνίας (3), η Ασίνη (2), η Βάρκιζα (1), το Βαφειό (2), τα Δενδρά (2), το Διμήνι (1), η Ελάτεια (1), η Ελευσίνα (2), η Θεσσαλία (1), ο Κακόβατος (1), το Καλαπόδι (2), το Μέγα Μοναστήρι (1), η Ολυμπία (1), η Περαιτή (2), η Πρόσυμα (1), η Πύλος (5), η Τίρυνθα (3), η Φωκίδα (1), τα Αηδόνια Νεμέας (3). Η προέλευση των υπόλοιπων δακτυλιδιών είναι πιθανή, από τοποθεσίες όπως οι Μυκήνες (2), η Ανδρίτσαινα (1), η θέση Κίλια της Χερσονήσου (1), τα Αηδόνια (2), η περιοχή της Θεσσαλονίκης (1).

⁵⁷ Κωδικός δακτυλιολίθου: CMS II,3 240.

⁵⁸ Κωδικός δακτυλιολίθου: CMS VI 254.

⁵⁹ Πολλά από αυτά τα δακτυλίδια έχουν απωλέσει στοιχεία που θα υποδείκνυαν την προέλευσή τους, καθώς είναι προϊόντα εμπορίου έργων τέχνης.

Ανασκαφικά, τα περισσότερα δακτυλίδια της ηπειρωτικής Ελλάδας ανήκουν σε ταφικό (76,1%, 51 δακτυλίδια) περιβάλλον. Το 3% (2 δακτυλίδια) ανήκει σε οικιστικό περιβάλλον, ενώ το 6% (4 δακτυλίδια) ανήκει σε θησαυρό. Το 7,5% (5 δακτυλίδια) ανήκει πιθανόν σε ταφικό περιβάλλον. Το ανασκαφικό περιβάλλον του 7,5% (5 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών είναι άγνωστο.

Τα δακτυλίδια που έχουν βρεθεί στην Κρήτη προέρχονται από διάφορες θέσεις, όπως η περιοχή της Κνωσού (7), η περιοχή των Αρχανών (7)⁶⁰, ο Άγιος Χαράλαμπος Λασιθίου (4), οι Αρμένιοι Ρεθύμνου (3), ο Γαϊδουροφάς (1), η Κάτω Σύμη (1), τα Μάλια (1), το Μαύρο Σπήλιο (1), ο Μόχλος (1), η περιοχή των Χανίων (5), η περιοχή του Αμαρίου (1), ο Πόρος Κατσαμπά (4), ο Σφουγγαράς (1), η Φαιστός (3), η Φυλακή Αποκορώνου (2) και η Χρυσή (1). Τα υπόλοιπα έξι δακτυλίδια είτε στερούνται στοιχείων για την προέλευσή τους είτε αυτή είναι πιθανή από τοποθεσίες όπως η Κνωσός (3), οι Αρχάνες (1), το Καβούσι της Ιεράπετρας (1).

Ανασκαφικά, τα περισσότερα δακτυλίδια της Κρήτης ανήκουν σε ταφικό (61,2%, 30 δακτυλίδια) και σε οικιστικό (12,2%, 6 δακτυλίδια) περιβάλλον. Ένα δακτυλίδι (2%) ανήκει σε θησαυρό και ένα (2%) πιθανόν να ανήκει σε αναθηματικό περιβάλλον. Το 4,1% (2 δακτυλίδια) πιθανόν ανήκει σε ταφικό περιβάλλον. Το ανασκαφικό περιβάλλον του 18,4% (9 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών είναι άγνωστο.

3.4 Παρατηρήσεις σχετικά με την γεωγραφική κατανομή και το αρχαιολογικό περιβάλλον των σφραγιστικών δακτυλιδιών

Τα χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια εμφανίζονται ως κτερίσματα σε μινωικούς και μυκηναϊκούς τάφους (θαλαμωτούς, λακκοειδείς, θολωτούς) των περιόδων MM III/YM IA – ΥΕ IIIΒ/Γ⁶¹. Τα κτερίσματα που σχετίζονται με τα σφραγιστικά δακτυλίδια περιγράφονται ως εξαιρετικά πλούσια. Συχνά οι τάφοι των κατόχων των σφραγιστικών δακτυλιδιών χαρακτηρίζονται από τους ανασκαφείς ως οι «πιο πλούσιες» ταφές των σχετικών νεκροπόλεων/νεκροταφείων⁶².

⁶⁰ Τα έξι δακτυλίδια προέρχονται από την νεκρόπολη των Αρχανών, ενώ το έβδομο βρέθηκε στο ιερό της Ανεμοσπηλιάς και είναι το μοναδικό *in situ* εύρημα, στο χέρι του κατόχου του. Becker 2018, 449.

⁶¹ Becker 2018, 159.

⁶² Becker 2018, 159.

Το γεγονός ότι κάποια σφραγιστικά δακτυλίδια έχουν βρεθεί σε πολύ μεταγενέστερα αρχαιολογικά περιβάλλοντα μπορεί να σημαίνει ότι αποτελούσαν κειμήλια, ωστόσο σύμφωνα με την Becker⁶³ αυτός δεν είναι ο κανόνας. Τα περισσότερα σφραγιστικά δακτυλίδια χρησιμοποιήθηκαν ως κτερίσματα σε σύγχρονά τους περιβάλλοντα.

Η αφιέρωση σφραγιστικών δακτυλιδιών στα ιερά θεωρείται εξαίρεση. Τα σφραγιστικά δακτυλίδια τα οποία βρέθηκαν σε θησαυρούς, πρέπει να εκληφθούν ως αρχικές προσθήκες σε πλούσιους τύμβους, τα οποία χρησιμοποιούνταν πιθανόν ως «κειμήλια» μίας εξέχουσας οικογένειας, όπως πρότεινε ο Maran σε σχέση με το δακτυλίδι της Τίρυνθας⁶⁴.

Σύμφωνα με την Becker, η Κνωσός φαίνεται ότι ήταν το κέντρο της παραγωγής των σφραγιστικών δακτυλιδιών και μπορεί να υποθεθεί ότι υπήρχε ένα κνωσιακό κύριο εργαστήριο και μία κυρίως κνωσιακή πελατεία. Στην ηπειρωτική Ελλάδα, η Αργολίδα η οποία περιλαμβάνει το κέντρο των Μυκηνών, μπορεί να θεωρηθεί η κύρια τοποθεσία της παραγωγής των σφραγιστικών δακτυλιδιών⁶⁵.

Η κατοχή των σφραγιστικών δακτυλιδιών μπορεί να ιδωθεί ως άμεση αναφορά στα σχετικά κέντρα παραγωγής των σφραγιστικών δακτυλιδιών. Με το να φέρει το συγκεκριμένο δακτυλίδι, ο κάτοχός του ηθελήμενα ή αθέλητα τόνιζε την σύνδεσή του με ένα ανακτορικό κέντρο και έτσι, εκλαμβανόταν, από τον εκάστοτε παρατηρητή/θεατή, ως μέλος της ανακτορικής ελίτ⁶⁶.

3.5 Γεωγραφική κατανομή των σφραγισμάτων

Προϋπόθεση εύρεσης των σφραγισμάτων είναι η καταστροφή του οικείου περιβάλλοντος από γενικευμένη και ισχυρή πυρκαγιά, γεγονός που συνδέεται συχνά με την «ιστορική» συγκυρία κάθε θέσης. Στο Ακρωτήρι, όμως, τα σφραγίσματα δεν είχαν καεί αλλά λόγω των συνθηκών, οι σβώλοι επεβίωσαν ακέραιοι. Τα περισσότερα σφραγίσματα στην Φαιστό, τον Σκλαβόκαμπο και την Ζάκρο, εντοπίστηκαν σε στρώματα καταστροφής.

---

⁶³ Becker 2018, 159.

⁶⁴ Maran 2012, 122.

⁶⁵ Becker 2018, 160.

⁶⁶ Becker 2018, 160.

3.5.1 Σφραγίσματα

Τα σφραγίσματα που έχουν δημιουργηθεί από την κύρια κατηγορία σφραγιστικών δακτυλιδιών, είναι συνολικά 1026, ωστόσο επειδή δεν είναι διαθέσιμα τα στοιχεία για το γεωγραφικό περιβάλλον των 32 σφραγισμάτων, θα διερευνηθούν τα υπόλοιπα 994⁶⁷. Από αυτά, το 89,3% (888 σφραγίσματα) εντοπίζεται στην Κρήτη, το 5,4% (54 σφραγίσματα) στα νησιά του Αιγαίου και το 5,2% (52 σφραγίσματα) στην ηπειρωτική Ελλάδα⁶⁸.

Τα περισσότερα από τα σφραγίσματα που έχουν βρεθεί στην Κρήτη, εντοπίζονται στην Αγία Τριάδα (42,9%· 426 σφραγίσματα), την Κνωσό (16,4%· 163 σφραγίσματα), την Ζάκρο (13,5%· 134 σφραγίσματα), τα Χανιά (7,1%· 71 σφραγίσματα), την Φαιστό (7,0%· 70 σφραγίσματα) και τον Σκλαβόκαμπο (1,8%· 18 σφραγίσματα). Λιγότερα έχουν βρεθεί στην Τύλισο (0,2%· 2 σφραγίσματα), τα Μάλια (0,1%· 1 σφράγισμα), τον Πύργο Μύρτου (0,1%· 1 σφράγισμα), το Παλαίικαστρο (0,1%· 1 σφράγισμα) και τον Πετρά (0,1%· 1 σφράγισμα).

Τα σφραγίσματα που προέρχονται από τα νησιά του Αιγαίου είναι συνολικά 54. Τα 52 σφραγίσματα (5,2%) βρέθηκαν στο Ακρωτήριο της Θήρας και τα υπόλοιπα 2 (0,2%) στην Σαμοθράκη.

Τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στην ηπειρωτική Ελλάδα είναι συνολικά 52 και εντοπίζονται σε διάφορες περιοχές, όπως στην Πύλο (4,7%· 47 σφραγίσματα), τις Μυκήνες (0,3%· 3 σφραγίσματα) και την Θήβα (0,2%· 2 σφραγίσματα).

3.5.2 Τα «χαμένα δακτυλίδια»⁶⁹ των σφραγισμάτων

Όπως αναφέρθηκε και στο κεφάλαιο 2.1, υπάρχει η παραδοχή στην Becker και στις εκδόσεις του CMS ότι πολλά σφραγίσματα έχουν σφραγιστεί από το ίδιο δακτυλίδι, ακόμη και αν τα σφραγίσματα εντοπίζονται σε διαφορετικές περιοχές. Η

---

⁶⁷ Η καταμέτρηση και η εξαγωγή των ποσοστών έχει γίνει από την υποφαινόμενη βάση των δεδομένων του καταλόγου της Becker.

⁶⁸ Παρατηρείται πλήρης δυσαναλογία στην παρουσία των σφραγισμάτων και των σφραγιστικών δακτυλιδιών στην ηπειρωτική Ελλάδα και στην Κρήτη. Η παρουσία των σφραγιστικών δακτυλιδιών στην ηπειρωτική Ελλάδα και την Κρήτη ανέρχεται σε 52% και 38%, αντίστοιχα. Ωστόσο, μόλις το 5% των σφραγισμάτων προέρχεται από την ηπειρωτική Ελλάδα σε αντίθεση με το 89% των σφραγισμάτων που προέρχεται από την Κρήτη.

⁶⁹ Ο όρος «χαμένα δακτυλίδια» ή «δακτυλίδια» χρησιμοποιείται στην παρούσα εργασία για να δηλώσει τα δακτυλίδια τα οποία δεν έχουν διασωθεί και τα οποία αντιστοιχούν σε ξεχωριστές εικονογραφικές παραστάσεις. Μπορούν να αντιστοιχούν σε ένα ή και περισσότερα σφραγίσματα.

χρήση αυτής της θεωρίας στην μελέτη του γεωγραφικού περιβάλλοντος των σφραγισμάτων στοχεύει στο να καταδείξει την σχέση των «δακτυλιδιών» με τα σφραγίσματα ανά αρχαιολογική θέση. Από τα 994 σφραγίσματα, θα αφαιρεθούν τα σφραγίσματα από διαφορετικές θέσεις που αντιστοιχούν στο ίδιο «δακτυλίδι»⁷⁰. Επομένως, θα εξεταστούν τα σφραγίσματα που βρέθηκαν στην ίδια κάθε φορά θέση και αντιστοιχούν στο ίδιο «δακτυλίδι».

Ως προς τις θέσεις, θα εξεταστούν οι θέσεις με τα περισσότερα σφραγίσματα. Συνολικά τα σφραγίσματα που θα εξεταστούν είναι 725 και αντιστοιχούν σε 232 «δακτυλίδια». Στον ακόλουθο πίνακα παρατίθενται οι αριθμοί των σφραγισμάτων, των «δακτυλιδιών», καθώς και ο αριθμός των σφραγισμάτων ανά «δακτυλίδι»

	Σφραγίσματα	«Δακτυλίδια» - Ξεχωριστές εικονογραφικές παραστάσεις (A)	Αριθμός σφραγισμάτων ανά «δακτυλίδι»
<u>Κρήτη</u>			
Αγία Τριάδα	170	43	4,0
Κνωσός	163	83	2,0
Ζάκρος	134	33	4,1
Χανιά	71	16	4,4
Φαιστός	70	17	4,1
Σκλαβόκαμπος	18	5	3,6
<u>Αιγαίο</u>			
Ακρωτήρι Θήρας	52	9	5,8
<u>Ηπειρωτική Ελλάδα</u>			
Πύλος	47	26	1,8

Αριθμός σφραγισμάτων, «δακτυλιδιών» και αριθμός σφραγισμάτων ανά «χαμένο δακτυλίδι»

⁷⁰ Επίσης, θα αφαιρεθούν ακραίες τιμές, όπως στην περίπτωση της Αγίας Τριάδας. Εκεί, σύμφωνα με την Becker, υπάρχουν 256 σφραγίσματα που αντιστοιχούν στην ξεχωριστή εικονογραφική παράσταση A128, δηλαδή στο ίδιο δακτυλίδι.

Όπως φαίνεται από τον πίνακα, οι περισσότερες θέσεις έχουν παρόμοιους αριθμούς σφραγισμάτων ανά «δακτυλίδι». Ωστόσο, υπάρχουν θέσεις που αν και έχουν λιγότερα «δακτυλίδια», εντούτοις εμφανίζουν περισσότερα σφραγίσματα ανά «δακτυλίδι» σε σύγκριση με άλλες θέσεις. Αυτό φαίνεται να συμβαίνει στο Ακρωτήρι, όπου το κάθε «δακτυλίδι» φαίνεται πως σφράγιζε κατά μέσο όρο 5,8 σφραγίσματα. Στον αντίθετη θέση βρίσκεται η Κνωσός η οποία έχει τον δεύτερο χαμηλότερο σφραγισμάτων ανά «δακτυλίδι» (σχεδόν το μισό ποσοστό σφράγισης ανά «δακτυλίδι» σε σύγκριση με τις υπόλοιπες θέσεις της Κρήτης). Χαμηλός βαθμός σφράγισης παρατηρείται και στην Πύλο⁷¹.

Για να χαρτογραφηθεί περισσότερο η σχέση σφραγισμάτων και «δακτυλιδιών», επιχειρήθηκε μία εσωτερική σύγκριση των θέσεων. Σκοπός είναι να διαφανεί αν όλα τα «δακτυλίδια» σφράγιζαν εντός της ίδιας θέσης παρόμοιους αριθμούς σφραγισμάτων ή αν υπήρχε κάποια ομάδα στην κάθε θέση η οποία σφράγιζε περισσότερα.

3.5.2α Αγία Τριάδα

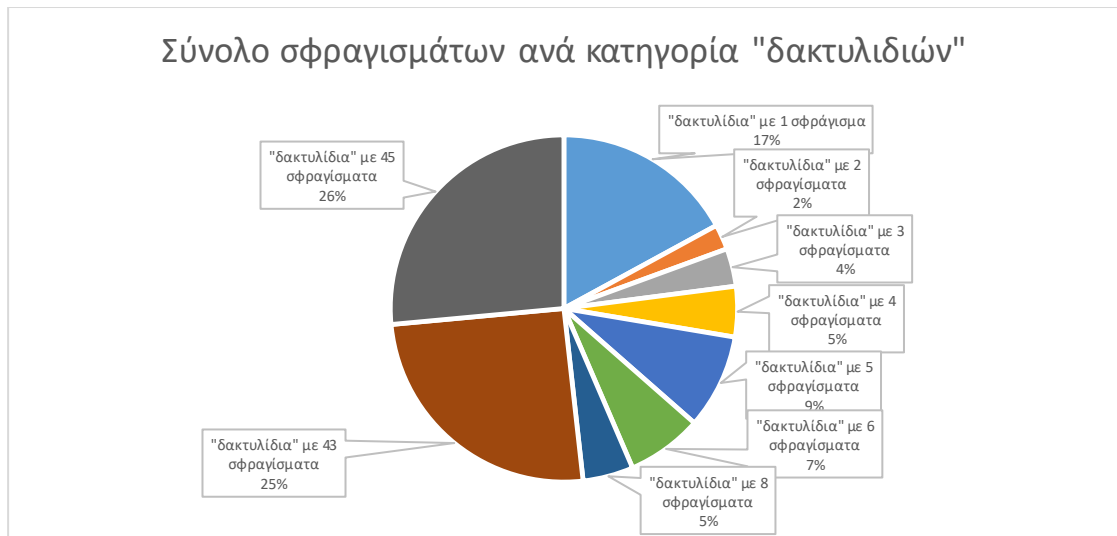
Η ακριβής θέση των σφραγισμάτων της Αγίας Τριάδας μπορεί να προσδιοριστεί με δυσκολία. Φαίνεται πως αυτά βρέθηκαν στην νοτιοδυτική, την βορειοδυτική και την βόρεια περιοχή του συγκροτήματος⁷².

Όπως φαίνεται, από το γράφημα που ακολουθεί, υπάρχουν δύο «δακτυλίδια» τα οποία έχουν σφραγίσει 43 και 45 σφραγίσματα, δηλαδή περίπου τα μισά από τα συνολικά 170 σφραγίσματα. Τα υπόλοιπα σφραγίσματα αντιστοιχούν σε «δακτυλίδια» με 1-3 σφραγίσματα και σε «δακτυλίδια» με 4-8 σφραγίσματα.

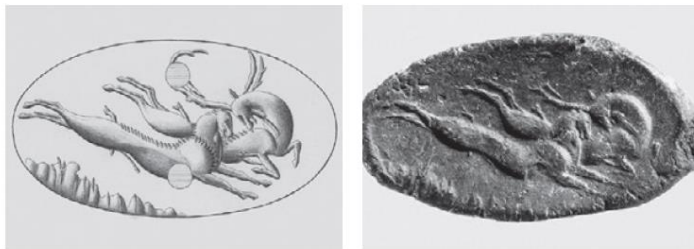
---

⁷¹ Ο χαμηλός βαθμός σφράγισης ενδεχομένως να υποδεικνύει ότι η αυτο-αναφορά των δακτυλιδιών είναι περιορισμένη σε σχέση με τα μείζονα ανάκτορα.

⁷² Müller, Pini και Platon 1999, 3.

Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία «δακτυλιδιών» στην Αγία Τριάδα

Το «δακτυλίδι» A 071 που αντιστοιχεί σε 43 σφραγίσματα

Το «δακτυλίδι» A 159 που αντιστοιχεί σε 45 σφραγίσματα

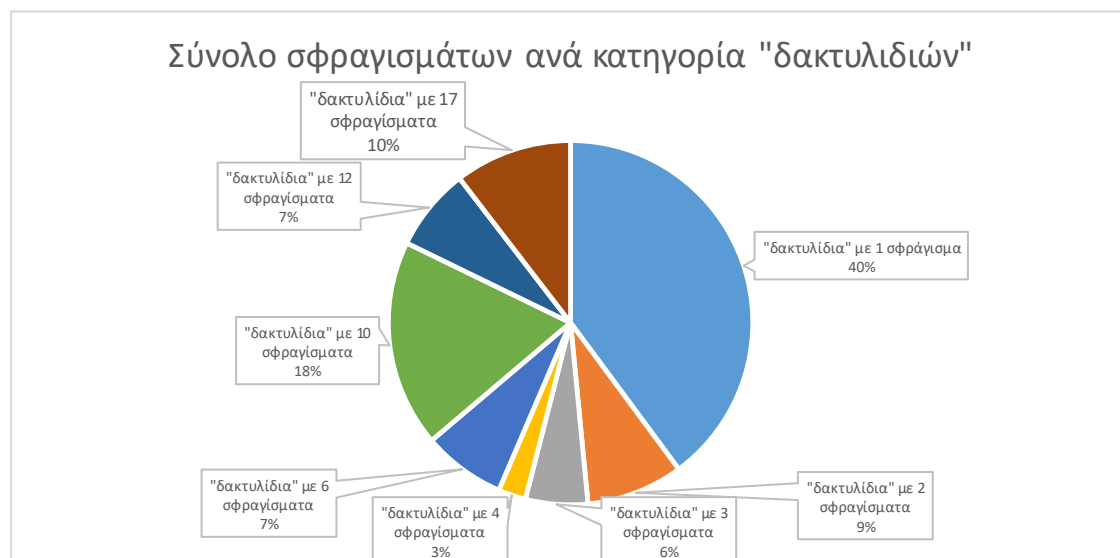

Το «δακτυλίδι» A 128 που αντιστοιχεί σε 256 σφραγίσματα⁷³

⁷³ Το συγκεκριμένο «δακτυλίδι» δεν έχει υπολογιστεί στην εξαγωγή των γραφημάτων για την Αγία Τριάδα, λόγω της ακραίας τιμής του, δηλαδή των 256 σφραγισμάτων στα οποία έχει θεωρηθεί ότι αντιστοιχεί.

3.5.2β Κνωσός

Στην Κνωσό δεν υπάρχει κάποιο «δακτυλίδι» με αρκετά περισσότερα σφραγίσματα. Το 55% των σφραγισμάτων αντιστοιχεί σε «δακτυλίδια» με 1-3 σφραγίσματα, ενώ το 10% σε «δακτυλίδια» με 4-6 σφραγίσματα. Τέλος το 35% φαίνεται πως αποτελείται από «δακτυλίδια» με 10-17 σφραγίσματα.

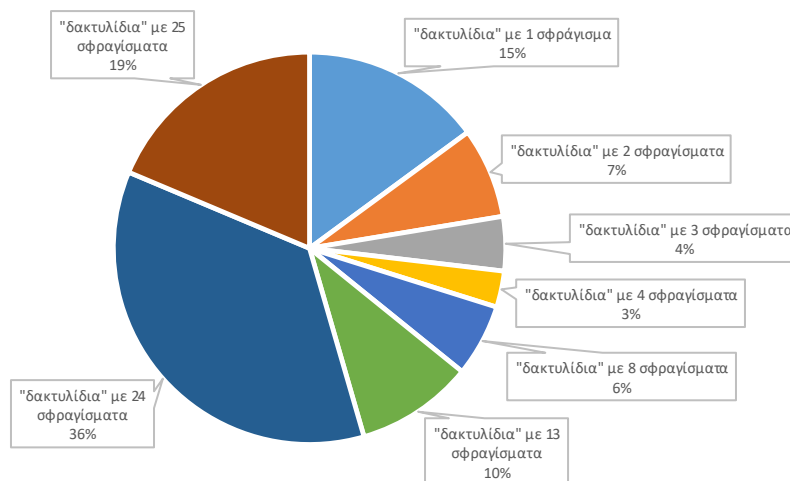
Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία «δακτυλιδιών» στην Κνωσό

3.5.2γ Ζάκρος

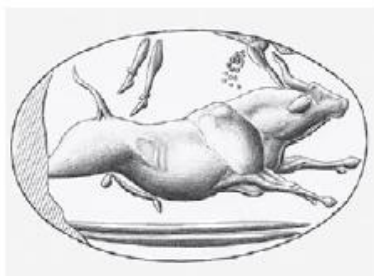
Τα περισσότερα σφραγίσματα της Ζάκρου βρέθηκαν σε στρώμα καταστροφής στην Οικία Α, βόρεια του ανακτόρου⁷⁴. Στην Ζάκρο δεν εντοπίζεται κάποιο «δακτυλίδι» με σημαντικά περισσότερα σφραγίσματα. Υπάρχουν ωστόσο τέσσερα «δακτυλίδια» τα οποία αντιστοιχούν σε 13-25 σφραγίσματα και αγγίζουν συνολικά το 65% των σφραγισμάτων της Ζάκρου.

⁷⁴ Müller, Pini και Platon 1998, XV.

Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία "δακτυλιδιών"

Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία «δακτυλιδιών» στην Ζάκρο

Το «δακτυλίδι» A 098 που αντιστοιχεί σε 25 σφραγίσματα

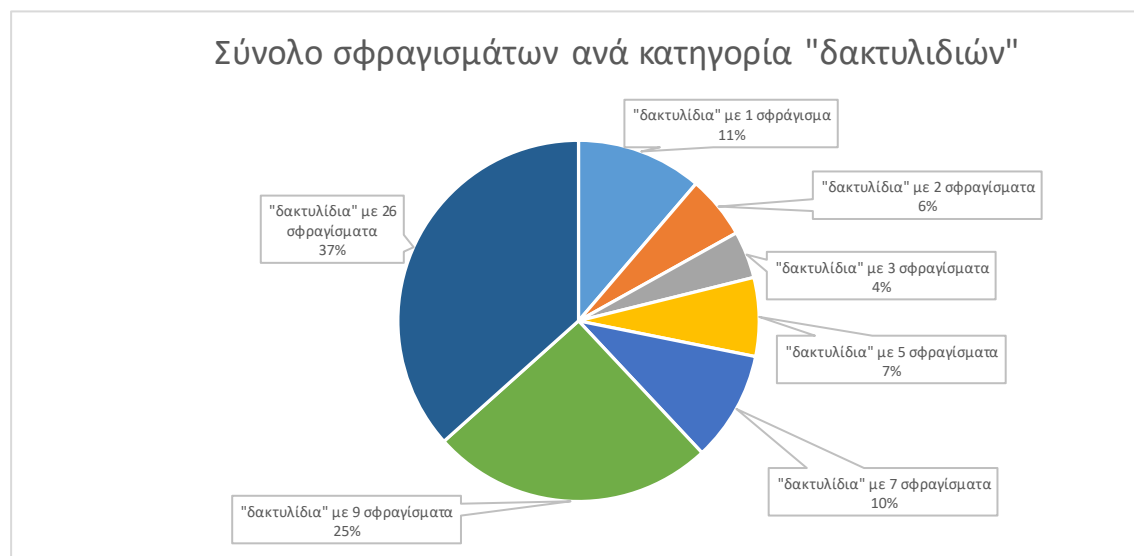
Το «δακτυλίδι» A 124 που αντιστοιχεί σε 24 σφραγίσματα

Το «δακτυλίδι» A 134 που αντιστοιχεί σε 24 σφραγίσματα

3.5.2δ Χανιά

Τα «δακτυλίδια» που αντιστοιχούν σε 9-26 σφραγίσματα έχουν σφραγίσει συνολικά το 62% των σφραγισμάτων των Χανίων, ενώ τα υπόλοιπα «δακτυλίδια» ανήκουν στην κατηγορία των 1-3 και 4-7 σφραγισμάτων.

Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία «δακτυλιδιών» στα Χανιά

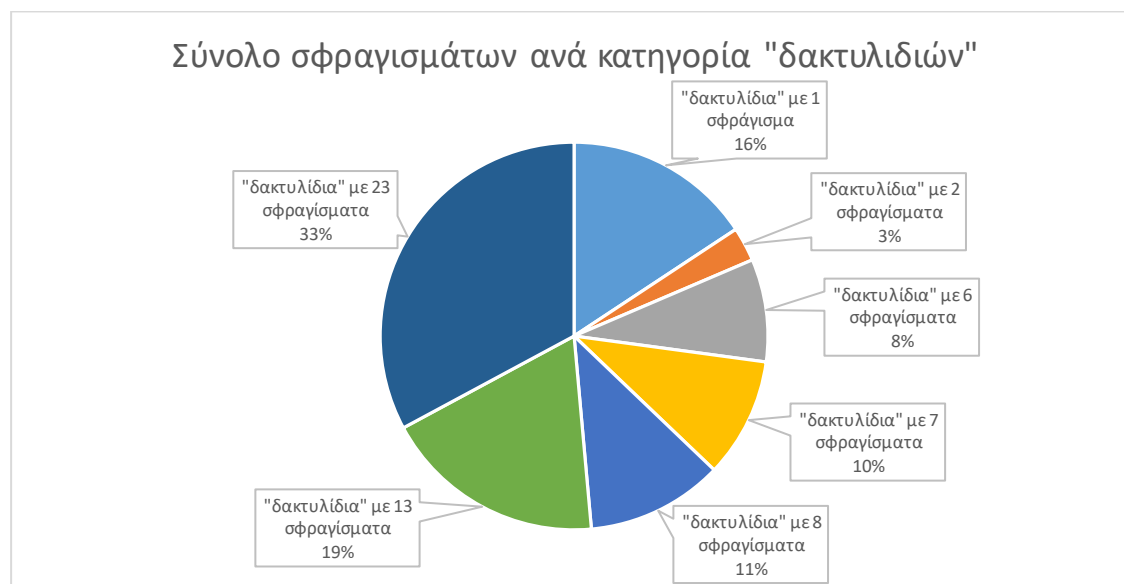
Το «δακτυλίδι» A 156 που αντιστοιχεί σε 26 σφραγίσματα

3.5.2ε Φαιστός

Τα περισσότερα σφραγίσματα της Φαιστού βρέθηκαν σε στρώμα καταστροφής στο δωμάτιο 25 του ανακτόρου της Φαιστού⁷⁵. Τα μισά από τα σφραγίσματα των σφραγιστικών δακτυλιδιών της Φαιστού αντιστοιχούν σε δακτυλίδια που έχουν

⁷⁵ Pini 1970, IX.

σφραγίσει 13-23 σφραγίσματα. Τα υπόλοιπα σφραγίσματα αντιστοιχούν σε «δακτυλίδια» με 1-3 σφραγίσματα και σε «δακτυλίδια» με 6-8 σφραγίσματα.

Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία «δακτυλιδιών» στην Φαιστό

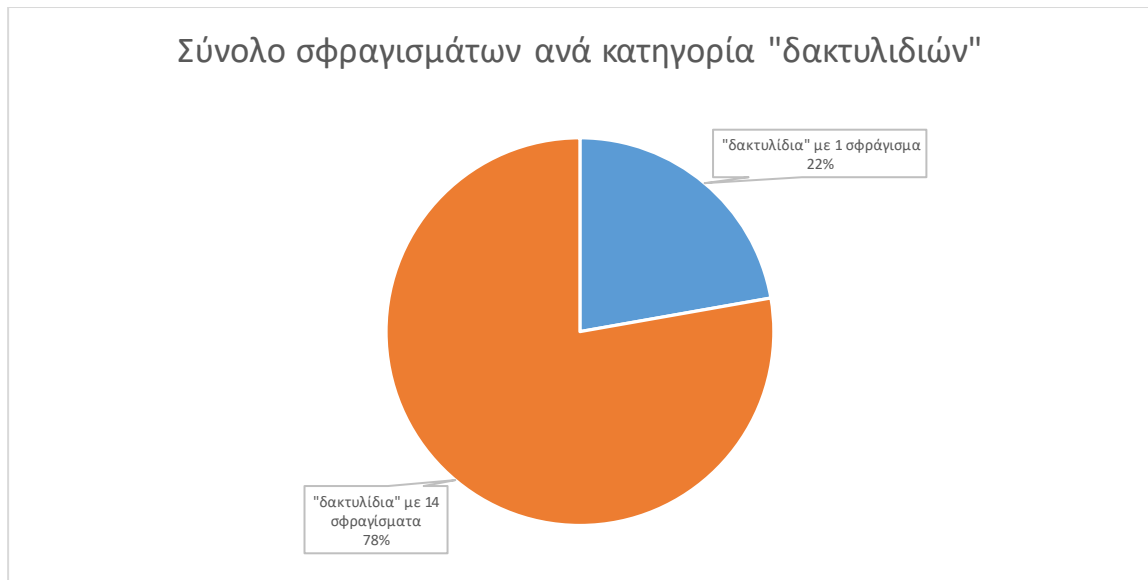

Το «δακτυλίδι» A 020 που αντιστοιχεί σε 23 σφραγίσματα

3.5.2στ Σκλαβόκαμπος

Τα περισσότερα σφραγίσματα του Σκλαβόκαμπου βρέθηκαν σε στρώμα καταστροφής στο δωμάτιο 1 στην οικία της θέσης⁷⁶. Στον Σκλαβόκαμπο, υπάρχουν πέντε «δακτυλίδια», εκ των οποίων το ένα έχει σφραγίσει συνολικά το 78% των σφραγισμάτων. Τα υπόλοιπα αντιστοιχούν σε «δακτυλίδια» με ένα σφράγισμα.

⁷⁶ Müller, Pini και Platon 1999, 301.

Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία «δακτυλιδιών» στον Σκλαβόκαμπο

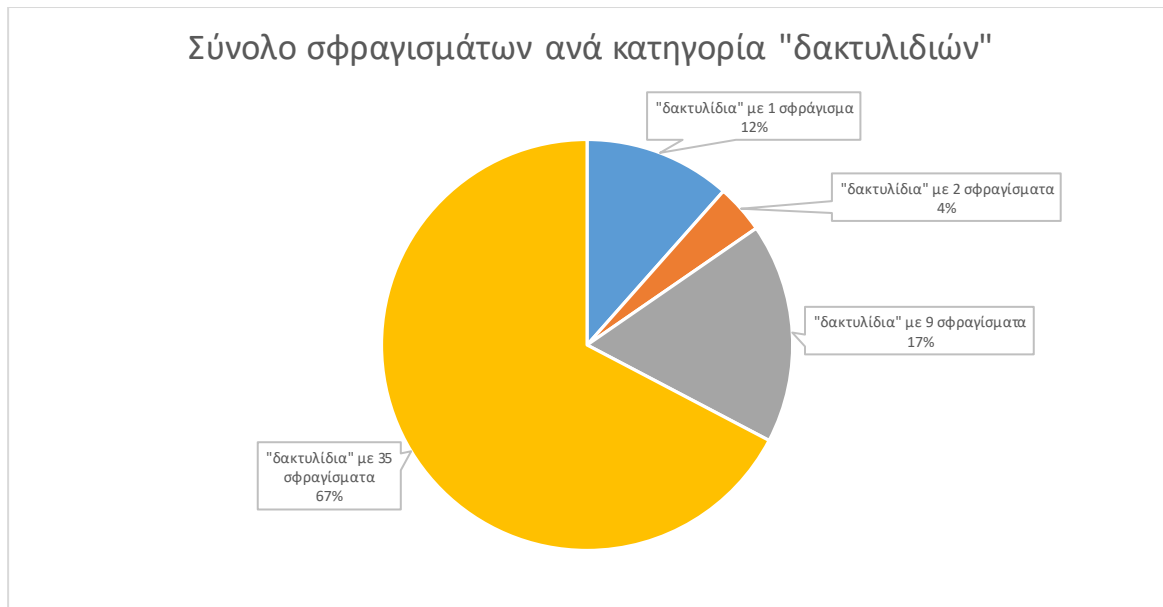
Το «δακτυλίδι» A 099 που αντιστοιχεί σε 14 σφραγίσματα

3.5.2ζ Ακρωτήρι Θήρας

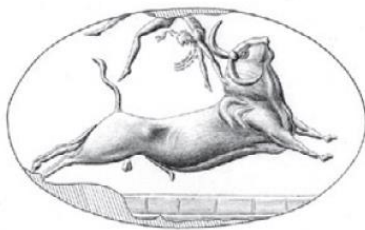
Στο Ακρωτήρι, υπάρχει ένα «δακτυλίδι» το οποίο έχει σφραγίσει το 67% των σφραγισμάτων του Ακρωτηρίου. Ένα ακόμη αντιστοιχεί σε 9 σφραγίσματα (17%), ενώ τα υπόλοιπα «δακτυλίδια» αντιστοιχούν σε 1-2 σφραγίσματα. Τα σφραγίσματα του Ακρωτηρίου είναι κρητικής προέλευσης και ανήκουν στον τύπο των σφραγισμάτων που εναποτίθενται πάνω σε έγγραφα από πάπυρο ή περγαμνή (“flat-based nodules”)⁷⁷.

⁷⁷ Τα σφραγίσματα χρονολογούνται κατά την πρώτη YK I περίοδο. Karnava 2008, 379.

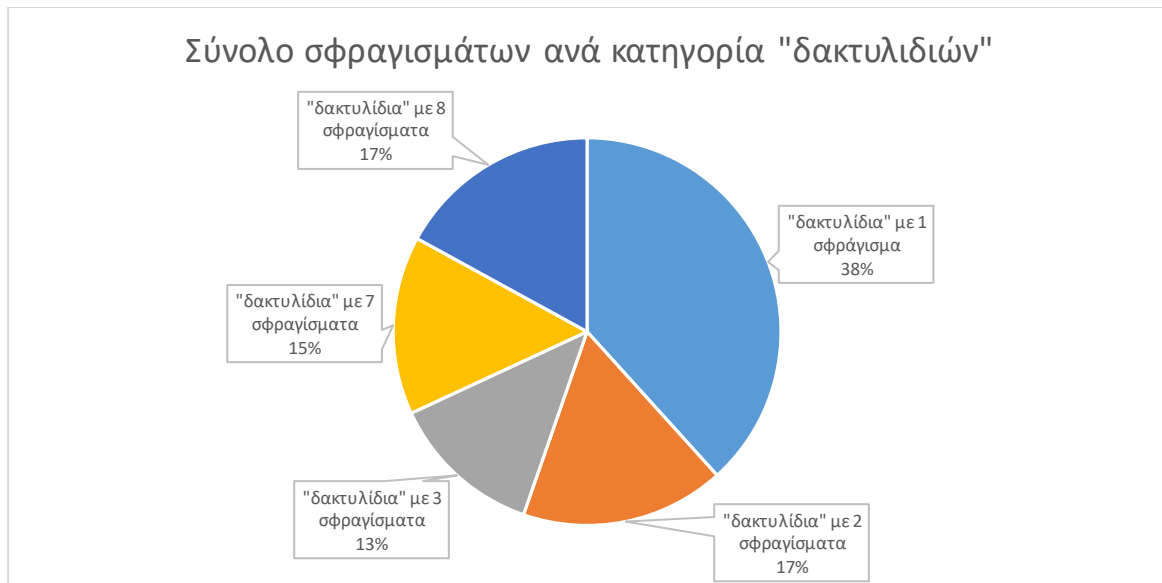
Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία «δακτυλιδιών» στο Ακρωτήρι Θήρας

Το «δακτυλίδι» A 085 που αντιστοιχεί σε 35 σφραγίσματα

3.5.2η Πύλος

Στην Πύλο, ο αριθμός των σφραγισμάτων ανά «δακτυλίδι», είναι γενικά χαμηλός. Δύο «δακτυλίδια» έχουν σφραγίσει 7 και 8 σφραγίσματα, ενώ τα υπόλοιπα έχουν σφραγίσει 1-3 σφραγίσματα.

Σύνολο σφραγισμάτων ανά κατηγορία «δακτυλιδιών» στην Πύλο

3.5.3 Παρατηρήσεις σχετικά με την γεωγραφική κατανομή και το αρχαιολογικό περιβάλλον των σφραγισμάτων

Όλα τα σφραγίσματα έχουν βρεθεί σε δωμάτια ανακτόρων ή επαύλεων. Τα περισσότερα έχουν βρεθεί στην Κρήτη και σε γνωστά ανακτορικά κέντρα, όπως η Αγία Τριάδα, τα Χανιά, η Κνωσός, η Φαιστός και η Ζάκρος. Αρκετά σφραγίσματα έχουν βρεθεί επίσης στο Ακρωτήρι της Θήρας και στην Πύλο.

Στην Αγία Τριάδα, στην Κνωσό και στην Ζάκρο υπάρχει παρόμοιος αριθμός σφραγισμάτων, γεγονός το οποίο δηλώνει γενικευμένη χρήση των σφραγιστικών δακτυλιδιών. Ωστόσο στην Αγία Τριάδα και στην Ζάκρο, τα «δακτυλίδια» φαίνεται πως ήταν τα μισά από εκείνα της Κνωσού, συνεπώς αυτά πρέπει να σφράγιζαν περισσότερες φορές. Στην Αγία Τριάδα και στην Ζάκρο, δύο και τρία «δακτυλίδια», αντίστοιχα, αντιστοιχούν στα μισά σφραγίσματα της κάθε θέσης.

Σε αντίθεση με αυτές τις δύο θέσεις, στην Κνωσό δεν υπάρχουν κάποια, συγκεκριμένα «δακτυλίδια» τα οποία να έχουν δημιουργήσει τα περισσότερα σφραγίσματα, καθώς τα περισσότερα «δακτυλίδια» αντιστοιχούν σε μόλις 1-2 σφραγίσματα ανά δακτυλίδι. Ενδεχομένως αυτό να δηλώνει μία πιο γενικευμένη χρήση των δακτυλιδιών ως σφραγιστικά, χωρίς να ξεχωρίζουν κάποια συγκεκριμένα. Η θεωρία ότι στην Κνωσό σφραγίζονταν έγγραφα τα οποία αποστέλλονταν αργότερα σε άλλες θέσεις, ενδεχομένως να εξηγεί την μη ύπαρξη πολλών σφραγισμάτων ανά «δακτυλίδι» στην Κνωσό.

Τα Χανιά και η Φαιστός έχουν παρόμοιο αριθμό σφραγισμάτων και «δακτυλιδιών» και εμφανίζουν παρόμοια εικόνα ως προς τον αριθμό των σφραγισμάτων που παρήγαγε το κάθε δακτυλίδι. Ο Σκλαβόκαμπος έχει λίγα «δακτυλίδια» και σφραγίσματα, ωστόσο φαίνεται πως ένα «δακτυλίδι» είναι υπεύθυνο για την σφράγιση των περισσότερων σφραγισμάτων.

Το Ακρωτήρι στην Θήρα και η Πύλος στην ηπειρωτική Ελλάδα έχουν παρόμοιο αριθμό σφραγισμάτων, ωστόσο η Πύλος έχει τον τριπλάσιο αριθμό «δακτυλιδιών» με αποτέλεσμα να είναι χαμηλότερος ο βαθμός σφράγισης. Στο Ακρωτήρι ένα «δακτυλίδι» έχει δημιουργήσει τα περισσότερα σφραγίσματα, οπότε φαίνεται πως εκεί η χρήση των σφραγιστικών δακτυλιδιών δεν είναι τόσο γενικευμένη όπως στην Πύλο. Η διαφορά αυτή πρέπει να οφείλεται στην κρητική προέλευση των σφραγισμάτων του Ακρωτηρίου, καθώς φαίνεται πως η σφράγιση γινόταν στην Κρήτη και στην συνέχεια τα σφραγισμένα έγγραφα αποστέλλονταν στο Ακρωτήρι⁷⁸.

---

⁷⁸ Αγρεπαύλεις όπως ο Σκλαβόκαμπος, ανακτορικά «παραρτήματα» όπως η Αγία Τριάδα, οικίες όπως το Συγκρότημα Δ του Ακρωτηρίου, φαίνεται πως είναι οι αποδέκτες των σφραγισμένων εγγράφων που αποστέλλονται από τα ανάκτορα.

4. Χρονολογικός ορίζοντας

4.1 Εξέλιξη των σφραγιστικών δακτυλιδιών στο Αιγαίο

Σύμφωνα με την Becker, τα σφραγιστικά δακτυλίδια αναπτύχθηκαν στην αρχή της μινωικής Νεοανακτορικής εποχής και υιοθετήθηκαν αργότερα από τον μυκηναϊκό πολιτισμό. Δεν μπορεί να ειπωθεί με βεβαιότητα το αν η δημιουργία του σφραγιστικού είδους είχε κάποια επίδραση στην εξέλιξη των χρυσών σφραγιστικών δακτυλιδιών σε πολιτισμούς της ίδιας εποχής, όπως στον αιγυπτιακό ή στον πολιτισμό της Εγγύς Ανατολής⁷⁹. Η εξέλιξη του είδους των σφραγιστικών δακτυλιδιών βασιζόμενη στα γνωστά χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια κατά την διάρκεια των MM III-ΥΜ ΙΑ περιόδων είναι δύσκολο να κατανοηθεί λόγω της έλλειψης ασφαλούς χρονολογημένου περιβάλλοντος.

Βάσει των MM II – III αποτυπωμάτων από την Φαιστό και την Κνωσό, φαίνεται ότι οι ωοειδείς σφενδόνες προτιμώνταν ήδη από την MM ΙΙΒ περίοδο σε σχέση με τις κυκλικές σφενδόνες, καθώς μόνο 9 από τα 37 αποτυπώματα έχουν κυκλικές σφενδόνες⁸⁰.

Στην αρχή της Νεοανακτορικής εποχής, στην MM III περίοδο φαίνεται το είδος να σταθεροποιείται τόσο στην μορφή του όσο και στην επιλογή του υλικού, καθώς ο χρυσός επικράτησε κατά την διάρκεια των MM III-ΥΜ ΙΑ περιόδων ως το προτιμητέο υλικό για δακτυλίδια, γι' αυτό και πρέπει αναγκαστικά όλα τα αποτυπώματα από αυτή την φάση να κατηγοριοποιούνται ως αποτυπώματα από χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια⁸¹.

Αργότερα, κατά την διάρκεια της ΥΜ ΙΑ (πρώιμη) η τάση πηγαίνει όλο και πιο πολύ προς την κατεύθυνση των ωοειδών σφραγιστικών επιφανειών, πιθανόν επίσης επειδή αυτές προσφέρονται περισσότερο στο να φιλοξενήσουν σκηνές με πολλές μορφές. Στην πορεία αυτής της εξέλιξης τα διακοσμητικά στοιχεία, όπως επίσης τα μοτίβα με τα μεμονωμένα ζώα της MM περιόδου, κατά την Ύστερη Εποχή του Χαλκού αντικαταστάθηκαν από σκηνές με πολλές μορφές ζώων και συνθέσεις με ανθρώπους. Η αμοιβαία επιρροή της εικονογραφίας και του φορέα της εικόνας είναι εκπληκτική και υποδεικνύει μία ισχυρή αλληλεπίδραση: ο φορέας της εικόνας καθόρισε την

---

⁷⁹ Becker 2018, 57.

⁸⁰ Becker 2018, 56.

⁸¹ Becker 2018, 56.

σύνθεση και την μορφή/σχήμα της σφραγιστικής εικόνας και αυτή με την σειρά της προσαρμόστηκε στην επιφάνεια του φορέα της εικόνας και έπρεπε να ταιριάζει σε αυτή⁸².

Το ότι το σχήμα της σφραγίδας εμφανώς προσαρμόστηκε κατά την MM II–III στο περιεχόμενο που θα απεικονιζόταν, υπογραμμίζει την αυξανόμενη σημασία της εικονογραφίας, η οποία το αργότερο από την μινωική Νεοανακτορική εποχή χρησιμοποιείται στο να μεταφέρει σύνθετα μηνύματα. Μέχρι το τέλος της στυλιστικής εξέλιξης του είδους στην ΥστεροΧαλκή ΙΙΙΒ, εξακολουθεί να χρησιμοποιείται το ωοειδές ως σχήμα σφενδόνης και ο χρυσός ως υλικό κατασκευής. Ωστόσο, προς το τέλος της περιόδου, ανευρίσκονται και σφραγιστικά δακτυλίδια από μη ευγενή μέταλλα πριν το είδος των σφραγιστικών δακτυλιδιών εξαφανιστεί σταδιακά από τα αρχαιολογικά περιβάλλοντα κατά την Μετανακτορική περίοδο⁸³.

4.2 Χρονολόγηση βάσει στυλ και βάσει ανασκαφικού περιβάλλοντος

Αν και οι πληροφορίες που μπορεί να μας δώσει το κάθε είδος αρχαιολογικού ευρήματος, καθορίζονται σε μεγάλο βαθμό από το περιβάλλον εύρεσής του, τα ευρήματα των Κρητο-μυκηναϊκών δακτυλιδιών δεν έχουν ακόμη υποβληθεί σε ολοκληρωμένη ανάλυση του ανασκαφικού περιβάλλοντός τους. Ένας από τους λόγους που συμβαίνει αυτό, οφείλεται στο γεγονός ότι τα περιβάλλοντα εύρεσης των δακτυλιδιών που βρέθηκαν στο εμπόριο αρχαιοτήτων συχνά δεν είναι γνωστά. Επιπλέον, το 95% των σφραγίδων προέρχεται από τάφους, οι οποίοι χρησιμοποιήθηκαν για ταφές ως επί το πλείστον για μεγάλα χρονικά διαστήματα, με αποτέλεσμα τα περιβάλλοντα εύρεσης σπάνια να μπορούν να περιγραφούν ως σαφή και να χρονολογηθούν⁸⁴.

Όπως τόνισε ο Pini σχετικά με την θεωρία του περί «κειμηλίων», η χρονολόγηση των δακτυλιδιών με βάση τα συνευρήματα δεν είναι πάντα δυνατή, ακόμη και αν αυτά βρίσκονται σε κλειστά, καλά χρονολογήσιμα ανασκαφικά περιβάλλοντα. Επίσης, επεσήμανε ότι πρέπει πάντα να εξετάζεται το κατά πόσο η

---

⁸² Becker 2018, 56.

⁸³ Becker 2018, 56.

⁸⁴ Becker 2018, 115.

χρονολόγηση με βάση το ανασκαφικό περιβάλλον ταυτίζεται με την αντίστοιχη τεχνοτροπική και στυλιστική ταξινόμηση των δακτυλιδιών⁸⁵.

Ο Niemeier συμφώνησε με τη θέση αυτή και αναφέρθηκε στη λανθασμένη χρονολόγηση του σφραγιστικού δακτυλιδιού HM 1034⁸⁶ από το Σελλόπουλο, το οποίο ο Porpham είχε χρονολογήσει στην ΥΜ ΙΙΑ1 βάσει των ευρημάτων⁸⁷. Η λανθασμένη χρονολόγηση του δακτυλιδιού με βάση τα συνευρήματά του και η στυλιστική ομοιότητά του με άλλα ευρεθέντα δακτυλίδια έχει οδηγήσει τον Porpham να χρονολογήσει εσφαλμένα μια ολόκληρη σειρά σφραγίδων.

Σφραγιστικό δακτυλίδι από το Σελλόπουλο, HM 1034⁸⁸

Κατά συνέπεια, ο Niemeier τόνισε ότι μόνο ο συνδυασμός της στρωματογραφικής ταξινόμησης και της στυλιστικής ανάλυσης καθώς και μιας κριτικής αξιολόγησης του ανασκαφικού περιβάλλοντος θα μπορούσε να οδηγήσει στην πιο ακριβή χρονολόγηση των σφραγίδων⁸⁹. Σε μία σειρά από δοκίμια, ο Younger⁹⁰ επιχείρησε μια στυλιστική κατηγοριοποίηση επιλεγμένων σφραγίδων και δακτυλιδιών⁹¹.

Μαζί με την ακριβή παρατήρηση των συνθηκών εύρεσης και της εικονογραφίας, προκύπτει μια σχετική χρονολογική σειρά των αντικειμένων, η οποία θα μπορούσε να συμπληρωθεί και να βελτιωθεί συνυπολογίζοντας την εικονογραφία των σφραγισμάτων. Τα σφραγίσματα, με τη σειρά τους, προέρχονται ως επί το πλείστον από σαφώς χρονολογήσιμα κλειστά περιβάλλοντα που, επειδή συνήθως

⁸⁵ Pini 1983, 465. Επίσης βλ. Niemeier 1981, 91–103.

⁸⁶ Becker: R 10.

⁸⁷ Porpham – Catling 1974, 219. Σύμφωνα με τον Niemeier, το δακτυλίδι ήταν προϊόν της ΥΜ ΙΑ/Β. Niemeier 1981, 103.

⁸⁸ Becker: R 10.

⁸⁹ Niemeier 1981, 103.

⁹⁰ Βλ. Becker 116, υποσ. 370 και Younger 1977· 1981· 1982· 1983· 1985· 1995a· 1995b.

⁹¹ Σύμφωνα με την Becker, ο Younger παραμέλησε το ανασκαφικό περιβάλλον. Becker 2018, 116.

προκύπτουν από στρώματα καταστροφής, δεν έχουν υποστεί μεταγενέστερη διατάραξη⁹².

Θα πρέπει, συνεπώς, να τονιστεί ότι η χρονολόγηση των σφραγιστικών δακτυλιδιών με βάση το ανασκαφικό περιβάλλον υιοθετείται μόνο εάν τα στρωματικά κριτήρια συνηγορούν σε κάτι τέτοιο⁹³.

4.3 Χρονολογήσεις των τριών κατηγοριών σφραγιστικών δακτυλιδιών

4.3.1 Δακτυλιόσχημες σφραγίδες

Από τις 79 δακτυλιόσχημες σφραγίδες, το 57% (45 δακτυλίδια) στερείται χρονολογήσιμου ανασκαφικού περιβάλλοντος. Το ανασκαφικό περιβάλλον του 38% (30 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών χρονολογείται από την ΠΜ Ι μέχρι και την ΜΜ ΙΙ. Το υπόλοιπο 5% (4 δακτυλίδια) τοποθετείται σε ανασκαφικά περιβάλλοντα που χρονολογούνται κατά την Κόκκινη περίοδο της Πολιόχνης, δηλαδή την ΠΕ ΙΙ, την ΠΕ ΙΙΙ ή την ΠΚ ΙΙ – ΠΚ ΙΙΙ.

Στυλιστικά, το 65% (51 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ, ενώ το 17% (14 δακτυλίδια) χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜΙΑ. Το 1% (1 δακτυλίδι) χρονολογείται πιθανόν στην ΠΜ ΙΙ-ΙΙΙ και το 5% (4 δακτυλίδια) πιθανόν στην ΠΜ ΙΙΙ-ΜΜΙΑ. Το υπόλοιπο 11% (9 δακτυλίδια) είτε δεν μπορούν να χρονολογηθούν (1 δακτυλίδι) είτε χρονολογούνται στην ΠΜ ΙΙ (2 δακτυλίδια), στην Πρωτοχαλκή ΙΙ (3 δακτυλίδια), στην ΠΕ ΙΙ (2 δακτυλίδια) ή πιθανόν στην ΠΕ ΙΙ (1 δακτυλίδι).

4.3.2 Δακτυλιόλιθοι

Οι δακτυλιόλιθοι είναι συνολικά εννιά. Μόνο ο ένας έχει ασφαλώς χρονολογήσιμο ανασκαφικό περιβάλλον. Τα υπόλοιπα έχουν μόνο στρωματική χρονολόγηση. Συνολικά, τα δακτυλίδια χρονολογούνται πιθανόν στην ΜΜ ΙΙ – ΜΜ ΙΙΙ (2 δακτυλίδια) ή στην ΜΜ ΙΙΙ – ΥΜ Ι (2 δακτυλίδια) ή στην ΥΜ Ι (2 δακτυλίδια)

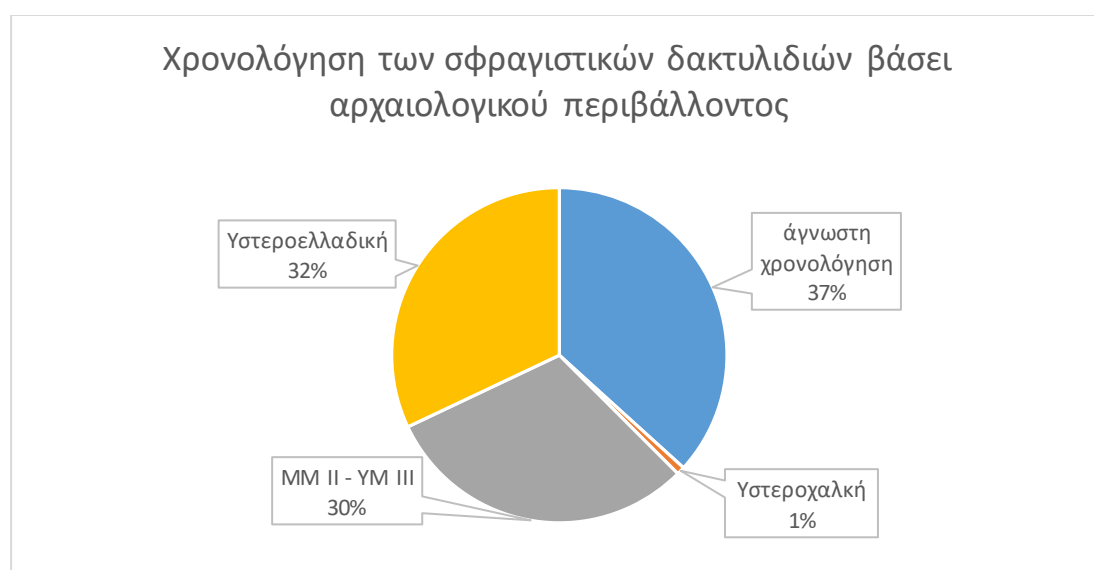
⁹² Becker 2018, 116.

⁹³ Becker 2018, 116.

ή, πιθανόν, στην Υστεροχαλκή I – II (1 δακτυλίδι). Τα υπόλοιπα δύο δακτυλίδια ενδέχεται να είναι πλαστά.

4.3.3 Σφραγιστικά δακτυλίδια

Τα σφραγιστικά δακτυλίδια αυτού του τύπου είναι συνολικά 128. Η χρονολόγηση του ανασκαφικού περιβάλλοντος είναι άγνωστη για το 37% των δακτυλιδιών (47 δακτυλίδια). Το 32% (41 δακτυλίδια) ανήκει σε Υστεροελλαδικό ανασκαφικό περιβάλλον, ενώ το 30% (39 δακτυλίδια) από την ΜΜ II έως και την ΥΜ IIIΒ.

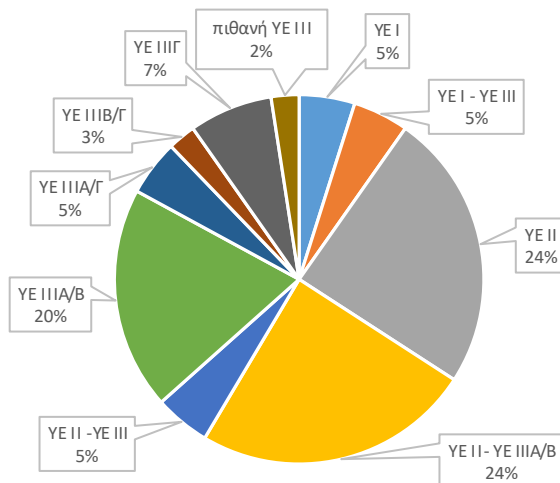

Χρονολόγηση των σφραγιστικών δακτυλιδιών βάσει του αρχαιολογικού περιβάλλοντος

Ειδικότερα, τα δακτυλίδια των οποίων το ανασκαφικό περιβάλλον χρονολογείται στην Υστεροελλαδική, ανήκουν σε διάφορες περιόδους. Τα χρονικά διαστήματα με τα περισσότερα δακτυλίδια είναι η ΥΕ II περίοδος (24%· 10 δακτυλίδια), το διάστημα των περιόδων ΥΕ II – ΥΕ IIIΑ/Β (24%· 10 δακτυλίδια) και η ΥΕ IIIΑ/Β περίοδος (20%· 8 δακτυλίδια).

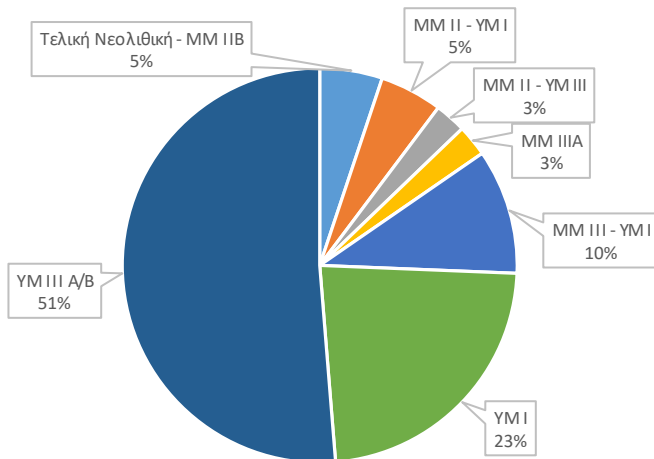
Χρονολογικές περιόδους των δακτυλιδιών της Υστεροελλαδικής

Χρονολογικές περιόδους των σφραγιστικών δακτυλιδιών της Υστεροελλαδικής περιόδου

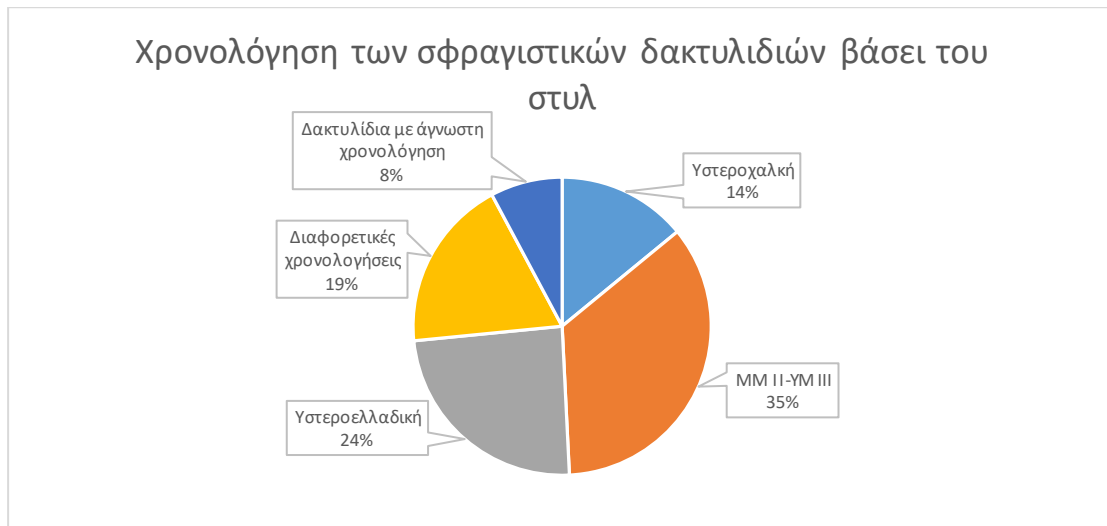
Τα περισσότερα δακτυλίδια με ανασκαφικό περιβάλλον της MM II-ΥΜ III, χρονολογούνται στην MM III – ΥΜ I (10%· 4 δακτυλίδια), η ΥΜ I (23%· 9 δακτυλίδια) και η ΥΜ IIIA/B (51%· 20 δακτυλίδια).

Χρονολογικές περιόδους των δακτυλιδιών με ανασκαφικό περιβάλλον της MM II-ΥΜ III

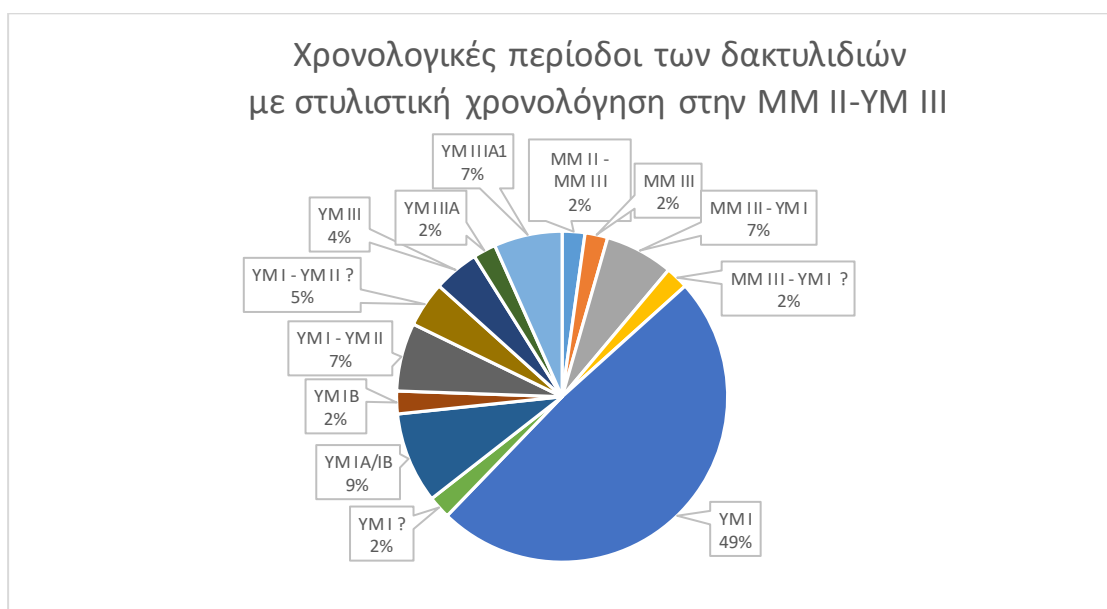
Χρονολογικές περιόδους των σφραγιστικών δακτυλιδιών με ανασκαφικό περιβάλλον της MM II-ΥΜ III

Η στυλιστική χρονολόγηση των σφραγιστικών δακτυλιδιών φανερώνει ότι το 35% (45 δακτυλίδια) αυτών, χρονολογείται κατά την MM II-ΥΜ III, το 24% (31 δακτυλίδια) στην Υστεροελλαδική, ενώ το 14% (18 δακτυλίδια) ανήκει στην Υστεροχαλκή. Το 19% (24 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών έχει δεχθεί διαφορετικές χρονολογήσεις από μελετητές σε σύγκριση με τις χρονολογήσεις CMS.

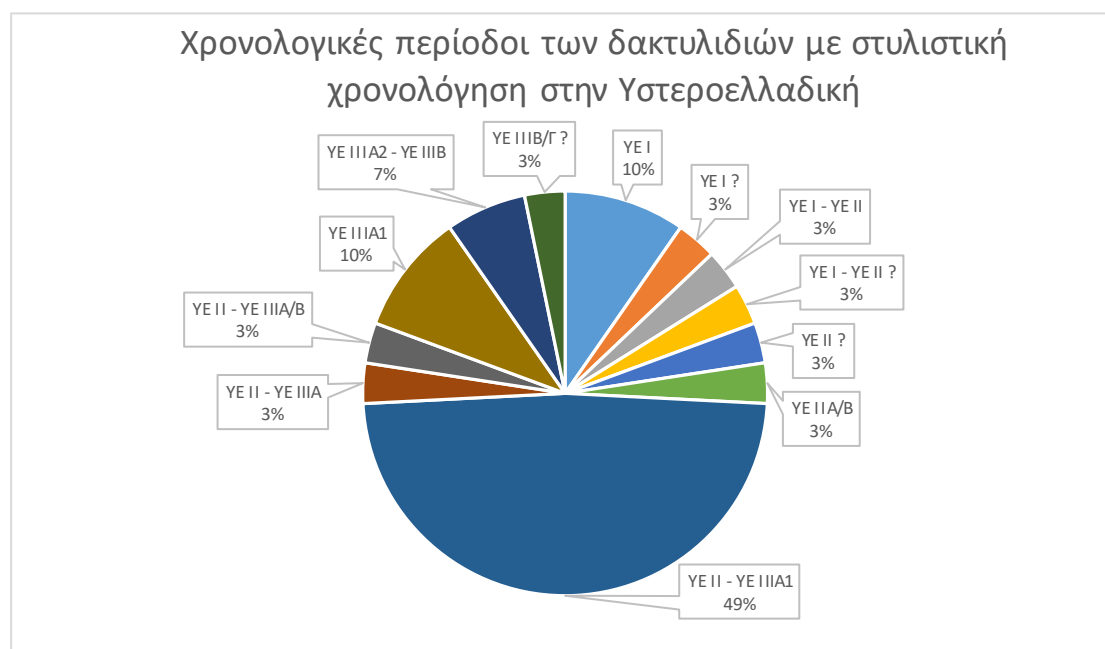
Χρονολόγηση των σφραγιστικών δακτυλιδιών βάσει του στυλ

Τα σφραγιστικά δακτυλίδια με MM II – ΥΜ III στυλ, χρονολογούνται κυρίως στην ΥΜ I (49%· 22 δακτυλίδια). Επίσης υπάρχουν συνολικά 15 δακτυλίδια (33%) τα οποία χρονολογούνται στην MM III – ΥΜ I και στην ΥΜ I – ΥΜ II.

Χρονολογικές περιόδους των σφραγιστικών δακτυλιδιών με στυλιστική χρονολόγηση στην ΜΜ ΙΙ-ΥΜ ΙΙΙ περίοδο

Ως προς την χρονολόγηση των δακτυλιδιών στην Υστεροελλαδική, το 49% (15 δακτυλίδια) χρονολογείται στην ΥΕ ΙΙ – ΥΕ ΙΙΙΑ1, ενώ το 17% (5 δακτυλίδια) στην ΥΕ ΙΙΙΑ1 – ΥΕ ΙΙΙΒ.

Χρονολογικές περιόδους των σφραγιστικών δακτυλιδιών με στυλιστική χρονολόγηση στην Υστεροελλαδική περίοδο

4.3.4 Σύγκριση χρονολογήσεων βάσει context και βάσει στυλ

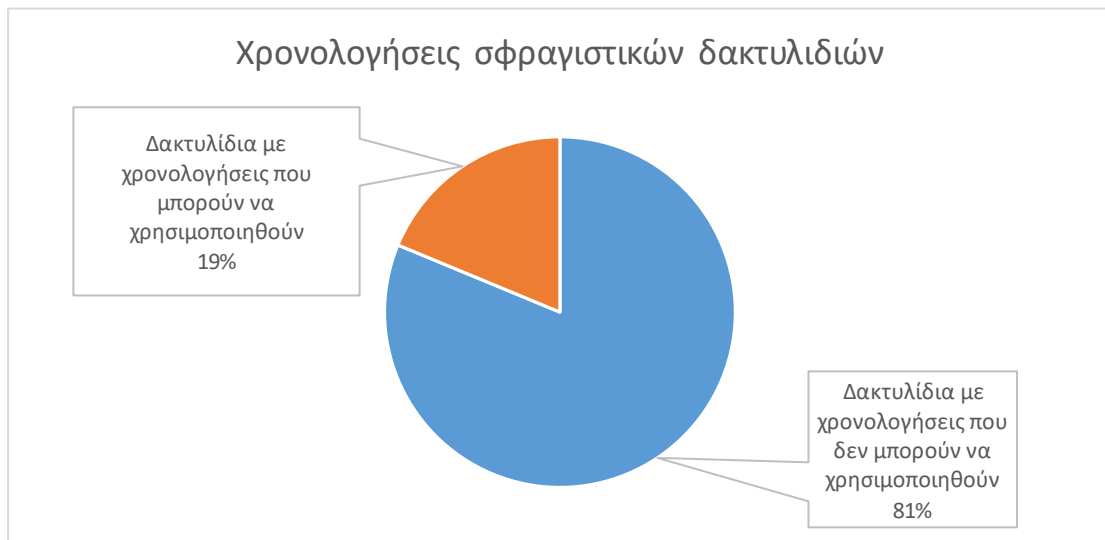
Σύμφωνα με τον Pini⁹⁴ υπάρχουν λόγοι στο να ειπωθούν αρκετές σφραγίδες των όψιμων φάσεων της Ύστερης Εποχής του Χαλκού ως «οικογενειακά κειμήλια». Ως εκ τούτου, πρέπει σύμφωνα με τον Pini να αναζητάται πάντα αν η χρονολόγηση μίας σφραγίδας που βασίζεται στο ανασκαφικό περιβάλλον, συμφωνεί με την στυλιστική φάση ή όχι⁹⁵.

Στην περίπτωση των 128 σφραγιστικών δακτυλιδιών, έγινε σύγκριση της χρονολόγησης με βάση το ανασκαφικό περιβάλλον και με βάση το στυλ. Από τα 128

⁹⁴ Pini 2015, 465.

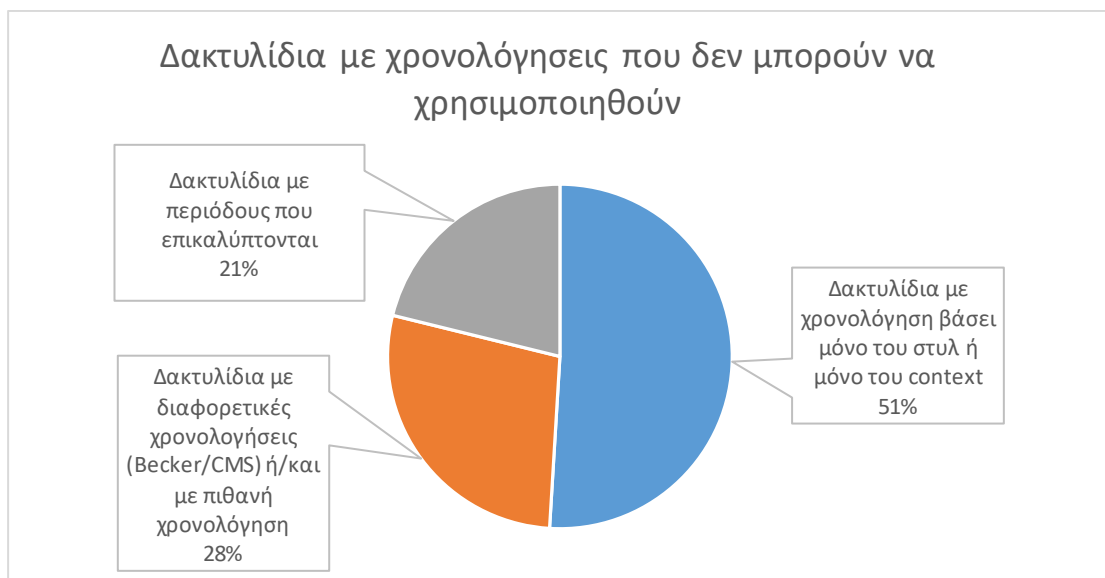
⁹⁵ Pini 2015, 465.

δακτυλίδια, μόλις το 19% (24 δακτυλίδια) μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην εξαγωγή δεδομένων.

Χρονολογήσεις των σφραγιστικών δακτυλιδιών

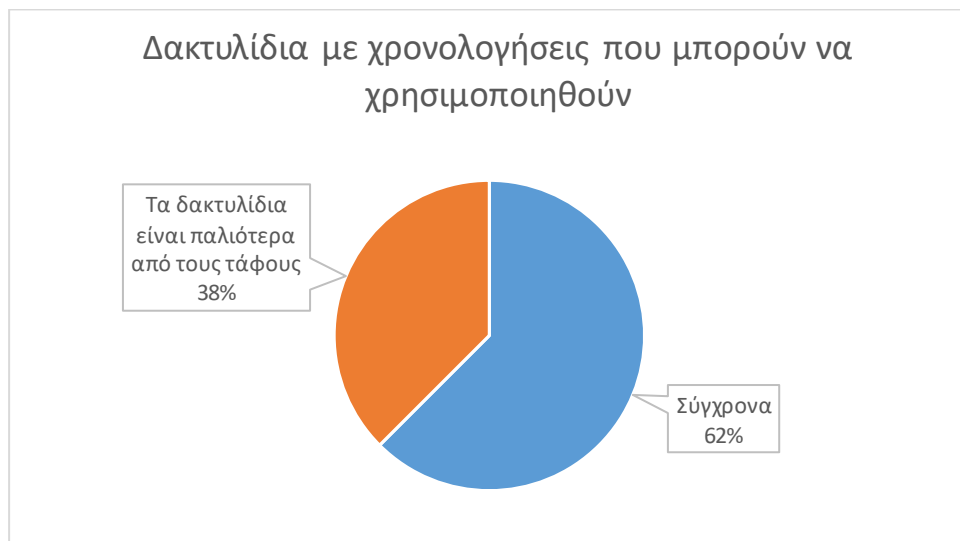
Το υπόλοιπο 81% (104 δακτυλίδια) δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί είτε γιατί λείπει η χρονολόγηση με βάση το context ή με βάση το στυλ (51%) είτε γιατί έχουν χρονολογηθεί σε διαφορετικές περιόδους⁹⁶(28%) είτε γιατί το εύρος των περιόδων τους επικαλύπτεται (21%).

⁹⁶ Οι χρονολογήσεις αρκετών δακτυλιδιών, όπως αναφέρονται στην Becker, είναι διαφορετικές από αυτές του CMS.

Χρονολογήσεις των σφραγιστικών δακτυλιδιών τα οποία δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην εξαγωγή αποτελεσμάτων

Αυτά που μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την σύγκριση της στυλιστικής και της χρονολόγησης με βάση το context, είναι όσα ανήκουν στην ίδια περίοδο και όσα χρονολογούνται σε δύο ξεχωριστές περιόδους (ή χρονικό εύρος), δηλαδή σε περιόδους που δεν επικαλύπτονται. Από τα 24 δακτυλίδια τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν, το 62% (15 δακτυλίδια) έχουν στυλιστική χρονολόγηση ίδια με την χρονολόγηση του ανασκαφικού περιβάλλοντος (σύγχρονα). Το 38% (9 δακτυλίδια) αφορά δακτυλίδια των οποίων η στυλιστική χρονολόγηση είναι παλαιότερη από την χρονολόγηση του ανασκαφικού περιβάλλοντος, πιθανή ένδειξη της ύπαρξης «κειμηλίων».

Χρονολογήσεις των σφραγιστικών δακτυλιδιών τα οποία μπορούν να χρησιμοποιηθούν στην εξαγωγή αποτελεσμάτων

Τα λίγα δακτυλίδια των οποίων η στυλιστική χρονολόγηση είναι παλαιότερη της χρονολόγησής του ανασκαφικού τους περιβάλλοντος, υποδεικνύουν ότι κάποια δακτυλίδια ενδεχομένως να λειτουργούσαν ως κειμήλια. Ωστόσο, η δυσκολία της χρονολόγησης του στυλ των δακτυλιδιών, καθώς και η έλλειψη ασφαλώς χρονολογημένου ανασκαφικού περιβάλλοντος, δεν επιτρέπει περαιτέρω διερεύνηση της λειτουργίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών ως κειμηλίων.

4.4 Χρονολογήσεις των σφραγισμάτων των σφραγιστικών δακτυλιδιών

Τα περισσότερα από τα 1026 σφραγίσματα των σφραγιστικών δακτυλιδιών χρονολογούνται με βάση το ανασκαφικό περιβάλλον στην ΥΜ Ι περίοδο (74%· 755 σφραγίσματα). Το 10% των σφραγισμάτων (102 σφραγίσματα) δεν μπορεί να χρονολογηθεί με βάση το ανασκαφικό περιβάλλον. Το 7% (70 σφραγίσματα) του συνόλου χρονολογείται κατά την ΜΜ ΙΒ, το 4% (40 σφραγίσματα) χρονολογείται πιθανόν κατά την ΥΕ ΙΙΒ-ΙΙΓ1, ενώ το 6% (59 σφραγίσματα) χρονολογείται σε άλλες περιόδους.

Ως προς την στυλιστική χρονολόγηση, τα περισσότερα σφραγίσματα χρονολογούνται κατά την ΥΜ Ι περίοδο (73%· 749 σφραγίσματα). Λιγότερα χρονολογούνται κατά την ΜΜ ΙΙ (7%· 73 σφραγίσματα) και την ΜΜ ΙΙΙ – ΥΜ Ι (3%· 29 σφραγίσματα). Το υπόλοιπο (17%· 175 σφραγίσματα) είτε χρονολογούνται σε άλλες περιόδους είτε έχει δεχθεί διαφορετικές χρονολογήσεις από τους μελετητές.

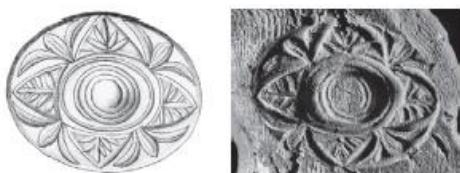
Η σύγκριση των χρονολογήσεων με βάση το ανασκαφικό περιβάλλον και των χρονολογήσεων με βάση το στυλ, δείχνει ότι μόνο τα 19 από τα 1024 σφραγίσματα έχουν παλαιότερη στυλιστική χρονολόγηση από την χρονολόγηση με βάση το ανασκαφικό περιβάλλον. Τα υπόλοιπα είτε είναι σύγχρονα είτε τα δεδομένα τους δεν μπορούν να χρησιμοποιηθούν.

5. Εικονογραφικά μοτίβα

Τα εικονογραφικά μοτίβα των κρητο-μυκηναϊκών σφραγιστικών δακτυλιδιών που έχουν εξεταστεί στην παρούσα εργασία διακρίνονται σε δύο κύριες κατηγορίες, εικονιστικά και ανεικονικά. Στα εικονιστικά θέματα ανήκουν ο άνθρωπος, τα ζώα, τα φυτά και τα υβρίδια/μυθικά όντα. Τα ανεικονικά μοτίβα απαρτίζουν τα φυτικά, τα σχηματικά και άλλα / λοιπά θέματα.

5.1 Ανεικονικά μοτίβα

Οι σφραγιστικές εικόνες με διακοσμητικά μοτίβα έχουν γεωμετρικό ή φυτικό χαρακτήρα και συχνά παρουσιάζουν συμμετρικά διατεταγμένες ή/και ελαφρώς αφηρημένες συνθέσεις εικόνων. Διακοσμητικά μοτίβα όπως ρόδακες ή ακτινωτά μεμονωμένα μοτίβα βρίσκονται σε χάλκινα και αργυρά δακτυλίδια από την Πρώιμη, την Μέση και την Ύστερη Εποχή του Χαλκού⁹⁷.

Σχεδιαστική απεικόνιση του σφραγίσματος HM 789 (CMS II,5 205)

Η εμφάνιση των δακτυλιδιών με ανεικονικά, διακοσμητικά μοτίβα φαίνεται να περιορίζεται εμφανώς στην Μέση Εποχή του Χαλκού⁹⁸. Αυτή η εξέλιξη είναι σύμφωνη επίσης με την εξέλιξη των διακοσμητικών μοτίβων στις λίθινες σφραγίδες, όπου η εμφάνιση των διακοσμητικών μοτίβων βαίνει μειούμενη με την πάροδο των αιώνων⁹⁹.

Εκτός από τα μοτίβα της διακοσμητικής ομάδας των ανεικονικών θεμάτων, υπάρχουν ανεικονικά μοτίβα τα οποία δεν είναι αφηρημένα, αλλά μάλλον συγκεκριμένες αναπαραστάσεις άψυχων αντικειμένων. Οι κυματιστές ή σπειροειδείς λωρίδες που διαπερνούν οριζόντια το κέντρο της παράστασης, συχνά χρησιμεύουν για την υποδιαίρεση της εικόνας σε αυτές τις σκηνές, γι' αυτό και οι συνθέσεις

⁹⁷ Becker 2018, 242.

⁹⁸ Becker 2018, 243.

⁹⁹ Becker 2018, 243.

ερμηνεύονταν συχνά ως σύνδεσμοι με τις τοιχογραφίες των ανακτόρων, καθώς σπειροειδείς ταινίες και διακοσμητικές λωρίδες χρησιμοποιήθηκαν επίσης εκεί για την διαίρεση μεμονωμένων ζωνών των τοίχων¹⁰⁰.

Σύμφωνα με τον Günkel-Maschek, η σπείρα φαίνεται πως είναι ένα από τα πιο δημοφιλή διακοσμητικά μοτίβα στην κεραμική, τις σφραγίδες και σε πολύτιμα αντικείμενα. Επίσης, στην νεοανακτορική περίοδο, η σπείρα σχεδόν ποτέ δεν εμφανίζεται ως συμπληρωματικό μοτίβο αλλά αντιθέτως, συνοδεύει με την μορφή ταινίας τις εικονιζόμενες μορφές, αντικείμενα και δράσεις¹⁰¹.

5.2 Εικονιστικά μοτίβα

5.2.1 Ζώα

Τα ζώα εμφανίζονται είτε κατά μόνας είτε σε ομάδες. Τα μεμονωμένα ζώα¹⁰² ως κύρια μοτίβα των χρυσών σφραγιστικών δακτυλιδιών εμφανίζονται στη Μέση Εποχή του Χαλκού καθώς και στην ΥΜ ΙΑ/Β μέχρι και την μυκηναϊκή περίοδο, όπου μπορούν να αποτυπωθούν σαφείς τάσεις στην ανάπτυξη της ομάδας των μοτίβων¹⁰³.

Το λιοντάρι, το πλέον αναγνωρίσιμο «ζώο της δύναμης», εικονίζεται να επιτίθεται σε άλλα ζώα, σε φανταστικά όντα ή ακόμη και σε άνθρωπο. Επίσης, μπορεί να το κυνηγούν άνθρωποι ή – σπάνια – γρύπας¹⁰⁴. Μερικές φορές μπορεί να εικονίζεται ως ζώο που προστατεύει ανδρικές ή γυναικείες θεότητες ή να συνιστά τον αποδέκτη «λατρείας», όπως στο δακτυλίδι του Νέστορα¹⁰⁵. Το μοτίβο του λιονταριού θεωρείται

---

¹⁰⁰ Βλ. Günkel-Maschek 2012, 115–140. Ο Blakolmer 2012, 84 συγκρίνει εδώ το σφραγιστικό δακτυλίδι CMS II,3 113 και το αποτύπωμα A 213 με την τοιχογραφία που εικονίζει ασπίδα, από την Τίρυνθα. Αναφέρθηκε επίσης σε θεματικές επικαλύψεις μεταξύ σφραγιστικών εικόνων και τοιχογραφιών και παρέθεσε την σφραγιστική εικόνα του δακτυλιδιού HM 1034 από το Σελλόπουλο (Becker: R 10) σε σύγκριση με μια τοιχογραφία από το δωμάτιο 14 στην Αγία Τριάδα. Ο Blakolmer τάχθηκε τελικά υπέρ μιας ισχυρής αμοιβαίας επιρροής των μέσων της τοιχογραφίας (και της ανάγλυφης τέχνης), της γλυπτικής, της κεραμικής και της μικροτεχνίας, καθώς και τα τέσσερα θα προέκυπταν από το «ανακτορικό περιβάλλον» και ως εκ τούτου συχνά θα μπορούσαν να εντοπιστούν θεματικές επικαλύψεις. Σε μεγάλο βαθμό ερμήνευσε τις γλυπτικές παραστάσεις ως «συντομευμένες μορφές» των τοιχογραφιών μεγάλου μεγέθους.

¹⁰¹ Günkel-Maschek 2012, 122.

¹⁰² Ως μεμονωμένα μοτίβα εμφανίζονται επίσης θαλάσσια θέματα, όπως μύδια και καβούρια. Becker 2018, 246.

¹⁰³ Becker 2018, 243.

¹⁰⁴ Blakolmer 2016, 61.

¹⁰⁵ Vlachopoulos 2020, 243.

ότι έχει προέλθει από την Εγγύς Ανατολή και ότι ήρθε στην Κρήτη κατά την Προανακτορική περίοδο¹⁰⁶.

Ο αίγαγρος εικονίζεται πολύ συχνά εντός του φυσικού του περιβάλλοντος. Η ευδιάκριτη σύνδεσή του με τα ιερά κορυφής υποδεικνύεται και από άλλα εικονογραφικά μέσα. Τον αίγαγρο κυνηγούν άλλα ζώα, όπως ο σκύλος και το λιοντάρι, αλλά και ο άνθρωπος. Επίσης εικονίζεται μαζί με γυναικείες θεότητες¹⁰⁷.

Ο ταύρος ήταν ένα από τα πιο δυνατά ζώα στην Κρήτη, ωστόσο στην εικονογραφία ο ταύρος εμφανίζεται συχνά ως το θήραμα σε σκηνές κυνηγιού¹⁰⁸. Επίσης αποτελεί ένα πολύ συχνό ζώο θυσίας¹⁰⁹.

Σύμφωνα με τον Blakolmer, το λιοντάρι είναι το πιο δημοφιλές ζώο στις σφραγίδες της Προανακτορικής περιόδου, ο αίγαγρος ή η αίγα στις σφραγίδες της Παλαιανακτορικής και ο ταύρος σε αυτές της Νεοανακτορικής¹¹⁰.

Απεικόνιση αίγας. Σχεδιαστική απεικόνιση του σφραγίσματος HM 698 (CMS II,5 259)

Σχεδιαστική απεικόνιση του σφραγίσματος HM 1307 (CMS II,8 491)

Σχετικά με την εμφάνιση μεμονωμένων ζώων, στα σφραγιστικά δακτυλίδια, αυτά σχηματίζουν εικονογραφικό θέμα που ήταν ευρέως διαδεδομένο στο σφραγιστικά δακτυλίδια της πρώιμης και μέσης YEX. Στην MM περίοδο εμφανίζονταν πολύ συχνά αλλά στην αρχή της YEX αντικαταστάθηκαν σε μεγάλο βαθμό από σκηνές με πολλές

¹⁰⁶ Blakolmer 2016, 62.

¹⁰⁷ Blakolmer 2016, 62.

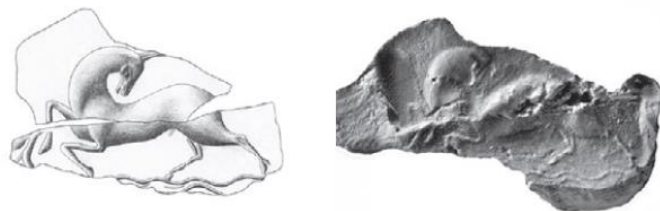
¹⁰⁸ Blakolmer 2016, 62. Βλ. επίσης Younger 1995b, 507-545.

¹⁰⁹ Blakolmer 2016, 63.

¹¹⁰ Blakolmer 2016, 63.

μορφές ζώων¹¹¹. Παρόλα αυτά, η εμφάνιση μεμονωμένων ζώων παρατηρείται μέχρι την Υστεροχαλκή ΙΙΒ¹¹².

Η απεικόνιση μεμονωμένων ζώων μπορεί επίσης να ερμηνευθεί ως μέρος μιας αφηγηματικής ακολουθίας και χρησιμοποιείται κυρίως για μοτίβα που έχουν ως θέμα τους ζώα που τρέπονται σε φυγή ή ζώα με εμφανείς κλίσεις κεφαλής και σώματος¹¹³.

Σχεδιαστική απεικόνιση του σφραγίσματος HM 246 (CMS II,8 473)

Μεμονωμένες σκηνές ζώων μπορούν να βρεθούν σε σφραγιστικά δαχτυλίδια όλων των περιόδων, με την κάθε περίοδο να αποκαλύπτει ορισμένες ιδιαιτερότητες. Στην ΜΜ περίοδο απεικονίζουν κυρίως καλπάζοντα η όρθια ζώα μπροστά από ένα τοπίο. Τα μεμονωμένα ζώα της ΥΜ ΙΑ/Β έχουν σχεδιαστεί δομημένα με περισσότερες λεπτομέρειες από τις απεικονίσεις προηγούμενων περιόδων. Επιπλέον οι σκηνές συνήθως δεν γεμίζουν τον κενό χώρο με φυτικά μοτίβα. Στην ΥΕΧ ΙΙ-ΙΙΙ, τα μεμονωμένα ζώα εμφανίζονται τελικά πολύ πιο ογκώδη¹¹⁴.

Σε αντίθεση με τα μεμονωμένα, τα ζώα μπορούν να εικονίζονται σε ομάδες που απαρτίζονται από τουλάχιστον δύο ζώα. Με εξαίρεση τα διακοσμητικά μοτίβα οστρέων, οι σφραγιστικές εικόνες έχουν ήδη έναν αφηγηματικό εικονογραφικό χαρακτήρα καθώς απεικονίζουν μία αλληλεπίδραση μεταξύ των εικονογραφικών μορφών. Ενώ αυτό εξακολουθεί να φαίνεται στατικό στις σφραγιστικές επιφάνειες της ΜΜ ΙΙ/ΙΙΙ, κατά τη διάρκεια της ανάπτυξης της σφραγιδογλυφίας υπάρχει μία αυξανόμενη τάση προς δυναμικές αλληλεπιδράσεις στις οποίες τα σχήματα της εικόνας πολλές φορές αλληλοεπικαλύπτονται¹¹⁵.

---

¹¹¹ Becker 2018, 245.

¹¹² Becker 2018, 245.

¹¹³ Becker 2018, 246.

¹¹⁴ Becker 2018, 246.

¹¹⁵ Becker 2018, 247. Κατά την ΥΜ ΙΑ/Β και την ΥΧ ΙΙ - ΙΙΙΑ/Β εμφανίζεται μία αυξανόμενη πολυπλοκότητα και ζωντάνια συνθέσεων. Οι μορφές των ζώων αλληλοεπικαλύπτονται με έναν φυσιοκρατικό τρόπο και κλιμακώνονται στην εικόνα δημιουργώντας για πρώτη φορά έναν τρισδιάστατο χώρο εικόνας. Becker 2018, 248.

Η διάταξη σε πολλά δακτυλίδια είναι αντιθετική ή συμμετρική-κατοπτρική. Σε ποιο βαθμό αυτές οι εραλδικές ζωικές συνθέσεις εκατέρωθεν κεντρικού μοτίβου (κίονας, δέντρο) προέρχονται από τη Μεσοποταμιακή εικονογραφία είναι ασαφές, αλλά έχει επισημανθεί πολλές φορές ότι το εικονογραφικό πρότυπο εντοπίζεται στην Εγγύς Ανατολής / Μεσοποταμία. Μια λατρευτική χροιά της ομάδας αυτών των μοτίβων προτείνεται από την αυξημένη εμφάνιση «βωμών», επί των οποίων στηρίζονται τα μπροστινά πόδια των ζώων¹¹⁶.

5.2.2 Φανταστικά όντα

Σύμφωνα με τον Blakolmer, τα υβρίδια / φανταστικά όντα δεν εμφανίζονται συχνά μόνα τους σε σφραγίδες. Αντιθέτως, αυτά εντοπίζονται συχνότερα σε πολυπρόσωπες, αφηγηματικές παραστάσεις σφραγίδων¹¹⁷. Στις περισσότερες περιπτώσεις εμφανίζονται όχι νωρίτερα από το τέλος της Παλαιονακτορικής περιόδου. Σύμφωνα με τον ίδιο δεν φαίνεται να είχαν σημαντικό ρόλο στην εικονογραφία των μυθολογικών αφηγημάτων της YEX στο Αιγαίο¹¹⁸.

Ο γρύπας είναι ένα ον που συνδυάζει χαρακτηριστικά από το λιοντάρι και τον αετό, τους σημαντικότερους θηρευτές του βασιλείου των ζώων και των πουλιών, αντίστοιχα¹¹⁹. Εικονογραφικά, εισήχθη από την Ανατολή και εμφανίζεται κυρίως σε στατικά, εραλδικά μοτίβα και πιο σπάνια σε αφηγηματικές συνθέσεις. Στις σφραγίδες εικονίζεται να κυριαρχεί έναντι του ταύρου, να επιτίθεται σε ελάφια και να συνοδεύει και να προστατεύει ανδρικές ή γυναικείες θεότητες¹²⁰. Η σφίγγα εικονίζεται πιο σπάνια στο Αιγαίο, ως μεμονωμένο ζώο που λειτουργεί ως έμβλημα¹²¹.

Ο «μινωικός δαίμονας» έχει χαρακτηριστικά λιονταριού με έντονο ρύγχος και κοφτερά νύχια. Στην πλάτη του έχει κάτι που μοιάζει με αγκαθωτό περίβλημα¹²². Επίσης, ξεχωρίζει, καθώς εικονίζεται και κατά μόνας και σε σύνδεση με άλλες μορφές¹²³. Ο λεγόμενος μινωικός δαίμονας, είναι μία πολύπλοκη μορφή η οποία δεν

---

¹¹⁶ Becker 2018, 251.

¹¹⁷ Blakolmer 2016, 63.

¹¹⁸ Blakolmer 2016, 63.

¹¹⁹ Marinatos 1993, 196.

¹²⁰ Blakolmer 2016, 64.

¹²¹ Blakolmer 2016, 64.

¹²² Μία παραλλαγή αυτού του περιβλήματος είναι ένα κέλυφος χελώνας. Marinatos 1993, 197.

¹²³ Οι μινωικοί δαίμονες αποτελούν στην πραγματικότητα, μαζί με τις σφίγγες και τους γρύπες, τα κύρια δαιμονικά/υπερφυσικά όντα κατά την 2^η χιλιετία π.Χ. με ευρεία διάδοση και δημοφιλία. Boloti 2016, 508.

μπορεί να θεωρηθεί ως μοναδική, αλλά ως «είδος φανταστικών όντων» τα οποία έχουν την ίδια εμφάνιση στην εκάστοτε παράσταση. Συχνά, εμφανίζονται σε αφηγηματικές συνθέσεις και επιτελούν διάφορες ανθρώπινες τελετουργικές λειτουργίες¹²⁴. Σε αντίθεση με το πρότυπό του – την Taweret – από την Εγγύς Ανατολή, ο «μινωικός δαίμονας» βρίσκεται στην τελετουργική / λατρευτική σφαίρα των ανθρώπων¹²⁵.

Σύμφωνα με την Μαρινάτου, οι λειτουργίες των όντων (π.χ. δαίμονες και γρύπες) και των ζώων (π.χ. λιοντάρια) που συνοδεύουν τους θεούς, διαφοροποιούνται με βάση τον βαθμό ομοιότητας των όντων με τους ανθρώπους¹²⁶. Οι «αποτελεσματικοί υπηρέτες» οφείλουν να έχουν χαρακτηριστικά που μοιάζουν με τα ανθρώπινα, καθώς θα πρέπει να στέκονται στα δύο τους πόδια και να χρησιμοποιούν τα άλλα δύο ως χέρια, όπως ο μινωικός δαίμονας¹²⁷.

Απεικόνιση «μινωικών δαιμόνων». Αποτύπωμα και σχεδιαστική απεικόνιση του εκμαγείου από το δακτυλίδι της Τίρυνθας (CMS I 179)

¹²⁴ Blakolmer 2016, 65.

¹²⁵ Blakolmer 2016, 65.

¹²⁶ Marinatos 1993, 199. Σύμφωνα με τον Günkel-Maschek, οι γρύπες που εμφανίζονται σε σκηνές με μία καθήμενη γυναικεία μορφή – ερμηνευόμενη ως θεότητα – υποδεικνύουν την τοποθέτηση της γυναικείας μορφής στην υπερφυσική σφαίρα. Günkel-Maschek, 2016, 255.

¹²⁷ Marinatos 1993, 199. Οι λειτουργίες του μινωικού δαίμονα σύμφωνα με την Dubcová, εμφανίζουν μία ποικιλομορφία η οποία μπορεί να ανευρεθεί σε αντίστοιχες μορφές της Συροπαλαιστίνης και της Ανατολής. Dubcová, 2016, 265.

Απεικόνιση σφίγγας. Αποτύπωμα και σχεδιαστική απεικόνιση του εκμαγείου από το δακτυλίδι (CMS I 129)

Απεικόνιση γρυπών. Αποτύπωμα και σχεδιαστική απεικόνιση του εκμαγείου από το δακτυλίδι (CMS I 218)

5.2.3 Άνθρωποι

Όλα τα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα σφραγίσματα σφραγιστικών δακτυλιδιών που εικονίζουν ανθρώπους ως «δρώντες» εμφανίζονται στην αρχή της ΥΜ περιόδου και βρίσκουν το αποκορύφωμά τους στην ΥΜ ΙΑ/Β και στην ΥΕ Ι (της ηπειρωτικής Ελλάδας). Στην Υστεροχαλκή ΙΙΑ οι εν λόγω παραστάσεις τείνουν να μειώνονται, αλλά ποτέ δεν εξαφανίζονται εντελώς από την εικονογραφία των σφραγιστικών δακτυλιδιών¹²⁸.

5.3 Σκηνές και αφηγηματικότητα

Ορισμένες σκηνές στην αιγαιακή εικονογραφία μπορούν να θεωρηθούν «αφηγήματα»¹²⁹. Ως αφήγημα μπορεί να θεωρηθεί μία εικόνα η οποία είναι ιδιαίτερη, χαρακτηριστική και επαναλαμβανόμενη¹³⁰.

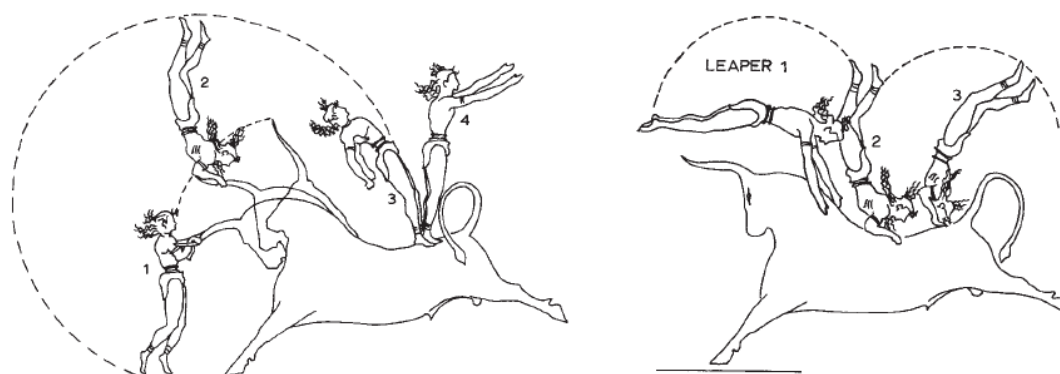
¹²⁸ Becker 2018, 251.

¹²⁹ Σύμφωνα με τον Younger, τα «αφηγήματα» μεταφέρονται από τα κυριότερα εικονογραφικά μέσα στο Αιγαίο, όπως τις σφραγίδες, τα σφραγιστικά δακτυλίδια, τα ανάγλυφα λίθινα αγγεία, τις τοιχογραφίες και την εικονιστική κεραμική. Younger 2020, 72.

¹³⁰ Younger, 2016, 433.

5.3.1 Ταυροκαθάψια - κυβίστηση επί ταύρου

Η κυβίστηση επί ταύρου / ταυροκαθάψια αποτελεί ένα τέτοιο αφήγημα το οποίο – με την προσθήκη εικόνων από γεγονότα που θα είχαν συμβεί πριν ή μετά το κύριο γεγονός – μπορεί να δημιουργήσει μία μεγαλύτερη αφηγηματική ακολουθία. Η σύλληψη του ταύρου, η προετοιμασία των αλτών, η δημιουργία του χώρου, η κυβίστηση επί ταύρου, η θυσία του ταύρου και – σύμφωνα με τις πινακίδες Γραμμικής Β της Πύλου – οι σχετικοί εορτασμοί, μπορούν να θεωρηθούν τα στάδια μίας μεγαλύτερης αφηγηματικής ακολουθίας με επίκεντρο τα ταυροκαθάψια¹³¹.

Σχέδια από τον A. Watrous με κινήσεις των αλτών. Younger 2020, 72

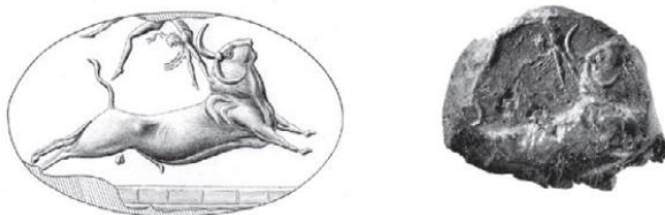
Σύμφωνα με την Becker, η κυβίστηση επί ταύρου υπήρξε άθλημα πιθανότατα σχετιζόμενο με τη λατρεία των ταύρων, το οποίο πολύ πιθανόν να ασκήθηκε στην πραγματικότητα (μέσα στις αυλές του ανακτόρου) και δεν πρέπει να νοηθεί ως μια καθαρά συμβολική εικόνα. Σε αντίθεση με τις άλλες ομάδες μοτίβων, στις σκηνές κυβίστησης επί ταύρου καταγράφεται μεγάλος βαθμός ομοιομορφίας του θέματος, επειδή σχεδόν σε όλες τις περιπτώσεις ένας ταύρος εμφανίζεται να καλπάζει με το κεφάλι του πίσω σε συνδυασμό με έναν άλτη σε διαφορετικές φάσεις του άλματος¹³².

Σύμφωνα με τον Younger, τα ταυροκαθάψια πρέπει να πραγματοποιούνταν κυρίως – αν όχι αποκλειστικά – στην Κνωσό, περί τα τέλη της άνοιξης, μετά την αναπαραγωγική περίοδο των ταύρων. Αν τα ταυροκαθάψια οργανώνονταν κάθε έτος, τα μη αναπτυγμένα σώματα των αλτών και των δύο φύλων, ενδεχομένως να υποδεικνύει ότι τα ταυροκαθάψια αποτελούσαν κάποιου είδους τελετή ενηλικίωσης. Αν η μακριά κόμη των αλτών θεωρηθεί αριστοκρατικό στοιχείο, τότε η τελετή μπορεί

¹³¹ Younger, 2016, 433.

¹³² Becker 2018, 258.

να θεωρηθεί ανακτορική. Η ετήσια τελετή των ταυροκαθασιών θα συμβόλιζε την είσοδο όλων των εφήβων της Κρήτης στην ενήλικη ζωή, με απώτερο σκοπό την διατήρηση της κοινωνικής σταθερότητας και την υποστήριξη της καθεστηκυίας τάξης¹³³.

Σχεδιαστική απεικόνιση του σφραγίσματος A 085¹³⁴

Σχεδιαστική απεικόνιση των σφραγισμάτων A 091 (αριστερά) και A 092 (δεξιά)¹³⁵

5.3.2 Σκηνές κυνηγιού και πολέμου

Η ομάδα σκηνών μάχης και κυνηγιού περιλαμβάνει μοτίβα στα οποία εμπλέκονται αποκλειστικά άνδρες σε μάχες, είτε μεταξύ τους είτε εναντίον αρπακτικών ζώων. Με την ευρύτερη έννοια, πρόκειται κυρίως για εικονιστικά θέματα με ανδρικές «συνδηλώσεις» που μπορούν να αποδοθούν στη σφαίρα της σωματικής βίας. Σε σκηνές μάχης στις οποίες οι άνθρωποι και τα ζώα αντικρίζουν ο ένας τον άλλον, δεν είναι σαφές εάν αυτές είναι αποτέλεσμα του κυνηγιού που έχει προηγηθεί. Επομένως, οι σκηνές κυνηγιού και μάχης δεν μπορούν πάντα να διακριθούν με σαφήνεια¹³⁶.

Τόσο οι σκηνές μάχης όσο και το κυνήγι χαρακτηρίζονται συνήθως από πολύπλοκες συνθέσεις με πολλές μορφές στις οποίες υπογραμμίζεται η δυναμική της μάχης¹³⁷. Η παρουσία ξιφών και δοράτων ή ακοντίων είναι μια σαφής ένδειξη του

¹³³ Younger 2020, 72.

¹³⁴ Κωδικός παράστασης στο CMS: CMS VS3 392.

¹³⁵ Κωδικοί παράστασης του A 091 στο CMS: CMS II,6 43 = II,7 39 = II,6 161 = II,6 259. Κωδικοί παράστασης του A 092 στο CMS: CMS II,6 44 = II,6 162 = II,6 255.

¹³⁶ Becker 2018, 266.

¹³⁷ Σύμφωνα με την Thomas, υπάρχει μία σημασιολογική σύνδεση μεταξύ των σκηνών κυνηγιού και μάχης. Thomas 1999, 306.

θέματος της μάχης και του κυνηγιού, ενώ αντικείμενα με λατρευτικούς συνειρμούς όπως ο διπλός πέλεκυς, οι βαίτυλοι, ιερά κ.λπ. δεν εμφανίζονται σε σχέση με αυτές τις σκηνές¹³⁸. Αρκετά σφραγίσματα από το ανάκτορο της Πύλου αποδεικνύουν ότι τα μοτίβα τόσο της μάχης όσο και του κυνηγιού διατηρήθηκαν σε σφραγιστικά δακτυλίδια μέχρι την ΥΕ IIIA/B περίοδο και υποδεικνύουν ότι το μοτίβο των ανδρών που μάχονται πρέπει να ήταν ένα πολύ δημοφιλές θέμα¹³⁹.

Σχεδιαστική απεικόνιση του σφραγίσματος A 136¹⁴⁰

Σχεδιαστική απεικόνιση του σφραγίσματος A 137¹⁴¹

5.3.3 Πομπές και άνθρωποι σε σύνδεση με δέντρα / βωμούς / ένθρονες μορφές

Οι σκηνές πομπών, οι οποίες στις τοιχογραφίες ή στην ανάγλυφη τέχνη περιλαμβάνουν μεγάλο αριθμό συμμετεχόντων, συντομεύονται συνήθως στις σφραγιστικές επιφάνειες, σε παραστάσεις με δύο έως τρία άτομα. Εκτός από ανδρικές και γυναικείες μορφές, στις πομπές εμφανίζονται ακόμη και φανταστικά όντα, όπως

¹³⁸ Becker 2018, 267. Σε τέτοιες σκηνές μπορούν επίσης να βρεθούν οι σοροί πεσόντων ή τα σώματα τραυματιών, κάτι που πρέπει να γίνει κατανοητό ως ένδειξη της διάρκειας και της σοβαρότητας των συγκρούσεων. Σύμφωνα με τον Παπαδόπουλο, η εξάρτηση των πολεμιστών και των κυνηγών που απεικονίζονται στην αιγαιακή εικονογραφία, υποδεικνύει ότι δεν υπήρχε κάποιο κοινό μοτίβο απεικόνισης στην Εποχή του Χαλκού. Κάθε περίοδος και κάθε περιοχή είχε τους δικούς της εικονογραφικούς κανόνες που υπαγορεύονταν από τον εκάστοτε ηγέτη ή τις τοπικές ελίτ. Παπαδόπουλος 2012, 653.

¹³⁹ Becker 2018, 268.

¹⁴⁰ Κωδικοί παράστασης του A 136 στο CMS: CMS II,6 15 και CMS II,8 279. Η σχεδιαστική απεικόνιση έχει προκύψει από σφραγίσματα της Αγίας Τριάδας και της Κνωσού. Κωδικοί σφραγισμάτων: HM 526 1-3. 595. 596 και HMs 369. 1275.

¹⁴¹ Κωδικός παράστασης του A 137 στο CMS: CMS II,6 17.

στο δακτυλίδι της Τίρυνθας. Άνθρωποι και φανταστικά όντα εμφανίζονται ως επί το πλείστον με παρόμοια κίνηση των χεριών και με προσανατολισμό προς έναν κοινό στόχο. Μεταφέρουν αντικείμενα ή υψώνουν τα χέρια τους στο ύψος του μετώπου ή απευθύνουν κάποιον χαιρετισμό. Ο αποδέκτης της πομπής είναι συνήθως μια ένθρονη ή όρθια μορφή ή κάποια λατρευτική κατασκευή¹⁴².

Το ίδιο φαινόμενο μπορεί να παρατηρηθεί σε πομπές στις οποίες οι συμμετέχοντες μεταφέρουν ράβδους, πελέκεις ή άλλα αντικείμενα με τελετουργικούς συσχετισμούς, όπως το «ιερό ένδυμα». Περαιτέρω αναπαραστάσεις, που δείχνουν μόνο ένα πρόσωπο μπροστά από μια κατασκευή ή μπροστά σε όρθιο/καθήμενο άτομο, πιθανότατα μπορούν επίσης να γίνουν κατανοητές ως «συντομευμένες» μορφές σκηνών πομπών¹⁴³.

Οι εικόνες σφραγιστικών δακτυλιδιών που παριστάνουν ένα ιερό ως το επίκεντρο της λατρευτικής δραστηριότητας σχετίζονται πιθανότατα στενά με σκηνές λατρείας των δέντρων, καθώς τα δέντρα περιβάλλονται σε πολλές περιπτώσεις από έναν περίβολο που μοιάζει με ιερό. Δεν είναι γνωστό σε ποιο βαθμό διαφέρουν λειτουργικά τα ιερά που μπορεί να εμφανιστούν ως βωμοί δέντρων, ως κίονες ή ως κατασκευές με κέρατα καθοσιώσεως¹⁴⁴.

Η Ν. Μαρινάτου επεσήμανε ότι η δισδιάστατη απόδοση τρισδιάστατων δομών περιείχε σίγουρα ορισμένες δυσκολίες¹⁴⁵. Ο πιθανόν διαφορετικός τρόπος απεικόνισής τους πρέπει να ήταν ο λόγος που προφανώς δεν υπήρχε «τυποποιημένη» μορφή στην αναπαράστασή τους¹⁴⁶.

Οι πομπές αποκλίνουν από τις λατρευτικές παραστάσεις, καθώς στις πομπές εμφανίζονται συνήθως άνδρες και γυναίκες σε ζευγάρια και φέρουν όπλα ή ράβδο¹⁴⁷. Αυτή η ομάδα των μοτίβων εμφανίζεται αποκλειστικά στην ΥΜ Ι περίοδο και δεν τεκμηριώνεται σε σφραγιστικά δακτυλίδια από τη μυκηναϊκή περίοδο¹⁴⁸.

---

¹⁴² Becker 2018, 252.

¹⁴³ Becker 2018, 252.

¹⁴⁴ Becker 2018, 255.

¹⁴⁵ Marinatos 1993, 181.

¹⁴⁶ Becker 2018, 255.

¹⁴⁷ Becher 257.

¹⁴⁸ Becker 258.

Απεικόνιση πομπής γυναικών προς μία πολυμερή κατασκευή. Αποτύπωμα και σχεδιαστική απεικόνιση του εκμαγείου από σφραγιστικό δακτυλίδι (CMS VSIB 114).

5.3.4 «Πότνια θηρών» και «Πότις / Δεσπότης θηρών»

Το μοτίβο της «Πότνιας θηρών» ή του «δεσπότη των ζώων» ήταν μέρος της εικονογραφίας της Εγγύς Ανατολής από την 4η χιλιετία π.Χ., όπου ένας άνδρας ή μία γυναίκα εμφανίζεται ως κυρίαρχη μορφή σε σχέση με πραγματικά ή φανταστικά όντα. Η λατρευτική ερμηνεία αυτής της ομάδας μοτίβων και η ταύτιση των εμφανιζόμενων ατόμων με θεότητες είναι πολύ πιθανή¹⁴⁹. Η ταύτιση είναι πολύ πιο ασφαλής όταν οι ανθρώπινες μορφές απεικονίζονται καθήμενοι σε βωμούς ή θρόνους και πλαισιώνονται από φανταστικά όντα¹⁵⁰.

Σύμφωνα με τον Blakolmer, η Πότνια και ο Πότις θηρών είναι εικονιστικοί τύποι και με δυσκολία μπορούν να αντιστοιχηθούν σε συγκεκριμένες θεότητες που καθορίζονται από συγκεκριμένα ζώα¹⁵¹.

Η γυναικεία θεότητα με ζώα επιλέχθηκε πολύ συχνότερα ως μοτίβο για τα σφραγιστικά δακτυλίδια από τον Δεσπότη των ζώων, με το μοτίβο να αυξάνεται στα σφραγιστικά δακτυλίδια της ΥΜ ΙΑ/Β φάσης. Η εικόνα του Δεσπότη των ζώων¹⁵² τεκμηριώνεται σε σφραγιστικά δακτυλίδια μέχρι την Υστεροχαλκή ΙΙΑ/Β¹⁵³.

---

¹⁴⁹ Becker 260

¹⁵⁰ Becker 261

¹⁵¹ Blakolmer 2016, 66.

¹⁵² Αν και οι απεικονίσεις της ανδρικής θεότητας με ένα ζώο, δεν είναι συχνές, ωστόσο εμφανίζονται σε λίγα σφραγίδια, σφραγιστικά δακτυλίδια και σφραγίσματα. Μία ακόμη εμφάνιση της ανδρικής θεότητας είναι η εμφάνισή της ως κυνηγού. Marinatos 1993, 169.

¹⁵³ Becker 2018, 262.

Σχεδιαστική απεικόνιση του σφραγίσματος A 147 με το μοτίβο του Δεσπότη των Ζώων¹⁵⁴

5.3.4 Άνθρωποι σε πλοία ή σε άρματα

Πλοία με έναν ή περισσότερους άνδρες ή γυναίκες επιβάτες εμφανίζονται σε μερικά σφραγιστικά δακτυλίδια. Αυτές οι σκηνές μπορούν να έχουν δυνητικά λατρευτική χροιά, αλλά και πολεμικό χαρακτήρα. Αυτό που έχουν κοινό οι συναφείς σκηνές δεν είναι προφανώς ο τόπος του μεταφορικού μέσου, αλλά η πράξη του ταξιδιού, η οποία μπορεί να εκληφθεί ως το κύριο οπτικό μήνυμα¹⁵⁵. Το ίδιο ισχύει και για το Δακτυλίδι του Μίνωα¹⁵⁶, στο οποίο, εκτός από άλλες μεμονωμένες σκηνές, συζητείται επίσης η μεταφορά ενός δένδρου ιερού σε μια βάρκα¹⁵⁷.

Το «δακτυλίδι του Μίνωα», HM 170¹⁵⁸

Μια φαινομενικά «εκλεπτυσμένη» σκηνή πλοίων μπορεί να βρεθεί σε ένα σφραγιστικό δακτυλίδι από την Τίρυνθα (CMS I 180), χρονολογημένο στην Υστεροχαλκή I/II, το οποίο απεικονίζει την άφιξη ενός πλοίου με πολλά άτομα σε μια

¹⁵⁴ Κωδικός παράστασης του A 147 στο CMS: CMS II,8 237.

¹⁵⁵ Becker 2018, 264.

¹⁵⁶ HM 170 (Becker: R 44).

¹⁵⁷ Becker 2018, 265.

¹⁵⁸ Becker: R 44.

πόλη-λιμάνι¹⁵⁹. Η απεικόνιση ενός τόσο μεγάλου αριθμού ανθρώπων είναι ασυνήθιστη για ένα σφραγιστικό δακτυλίδι και η εντύπωση του βάθους που δημιουργείται στην σκηνή, δεν είναι τυπικό χαρακτηριστικό της εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών. Ενδεχομένως, η σύνθεση να βασίζεται σε τοιχογραφία, όπως εκείνη στην μικρογραφική ζωφόρο του Ακρωτηρίου της Θήρας¹⁶⁰.

Σφραγιστικό δακτυλίδι από την Τίρυνθα, CMS I 180¹⁶¹

5.4 Λατρευτικές σκηνές

Οι σκηνές που αναφέρονται ως «σκηνές λατρείας» στο CMS, εξακολουθούν να είναι η κύρια πηγή γνώσης για την μινωική λατρεία και την θρησκεία¹⁶², αποτελώντας σύμφωνα με τον Nilsson, ένα «βιβλίο με εικόνες χωρίς κείμενο»¹⁶³. Η ερμηνεία των εικόνων είναι πιο δύσκολη και από το γεγονός ότι οι θεότητες απεικονίζονται ως επί το πλείστον με ανθρώπινη μορφή, χωρίς ιδιαίτερα χαρακτηριστικά γνωρίσματα και με την ίδια ενδυμασία όπως και οι λατρευτές τους και συχνά με τις ίδιες χειρονομίες¹⁶⁴. Συχνά, οι μελετητές ερμηνεύουν διαφορετικά τις σκηνές. Για παράδειγμα στο δακτυλίδι CMS II,3 15 , ο S. Hood¹⁶⁵ βλέπει μία θεότητα

¹⁵⁹ Becker 2018, 266. Μια σύγκριση με την μικρογραφική ζωφόρο από την Δυτική Οικία του Ακρωτηρίου (βλ. Marinatos – Hirmer 1986, Πίνακες. XL. XLI) είναι δόκιμη, γιατί και εδώ έχουμε να κάνουμε με μια (κοσμική) πομπή πλοίων και την άφιξη της πομπής σε μια πόλη-λιμάνι. Το δακτυλίδι βρέθηκε σε ένα θησαυρό, αλλά η λαβή του φαίνεται να επισκευάστηκε σε μεταγενέστερη ημερομηνία, γι' αυτό και η χρονολόγηση του κομματιού είναι προβληματική (βλ. CMS I 180).

¹⁶⁰ Becker 2018, 438. Για την σύγκριση μικρογραφικών ζωφόρων με την σύνθεση του δακτυλιδιού του Νέστορα, βλ. Vlachopoulos 2020, 237.

¹⁶¹ Becker: R 88.

¹⁶² Niemeier 1989, 163.

¹⁶³ Nilsson 1950, 7.

¹⁶⁴ Niemeier 1989, 164.

¹⁶⁵ Hood 1971, 138.

δίπλα στο ιερό της με το «ιερό δέντρο» και την ερμηνεύει ως πενθούσα, ενώ ο Ν. Πλάτων¹⁶⁶ ερμηνεύει την συγκεκριμένη μορφή ως θνητή λατρεύτρια.

Σφραγιστικό δακτυλίδι από την Κνωσό, CMS II,3 15¹⁶⁷

Στο δακτυλίδι από τα Ισόπατα (CMS II,3 51), ο Σ. Αλεξίου και ο Ν. Πλάτων ερμηνεύουν ως θεότητα την γυναικεία μορφή με τα υψωμένα χέρια, στα αριστερά της σκηνής¹⁶⁸. Οι E. Bielefeld και E. Brandt θεωρούν ότι η θεότητα είναι η γυναικεία μορφή στο κέντρο της της σφραγιστικής επιφάνειας. Απεναντίας, οι A. Evans, V. Müller, M. Nilsson, A.W. Persson, H. Groenewegen-Frankfort, H. Biesantz, F. Matz, A. Furumark, S. Hood, Σ. Μαρινάτος και R. Higgins θεωρούν ότι η θεότητα εμφανίζεται στην μικρή μορφή που φαίνεται να αιωρείται/ίπταται και ότι οι υπόλοιπες μορφές αποτελούν τον χορό των γυναικών που λατρεύουν/επικαλούνται την θεότητα¹⁶⁹.

Το σφραγιστικό δακτυλίδι των Ισοπάτων (CMS II,3 51)¹⁷⁰

Κατά τον H. Groenewegen-Frankfort¹⁷¹, «σε αυτές τις κρητικές σφραγίδες η ζωγραφική έμφαση δίνεται αποκλειστικά στον ανθρώπινο παράγοντα. η πραγματική παρουσία του θεού μπορεί να είναι φανερή σε ιερά δέντρα, βωμούς ή πέτρες, ή σε ένα όραμα της καθόδου του από τον ουρανό αλλά αποκαλύπτεται δυναμικά στο λίκνισμα των λατρευτών, στα υψωμένα τους χέρια. Η θεϊκή παρουσία τους σημαίνει εδώ μία μυσταγωγική σχέση που εμπεριέχει επαφή, έκσταση και κάποιες φορές επιφάνεια.».

¹⁶⁶ Platon – Pini 1984, 18.

¹⁶⁷ Becker: R 22.

¹⁶⁸ Αλεξίου 1958, 232 και Platon – Pini 1984, 61.

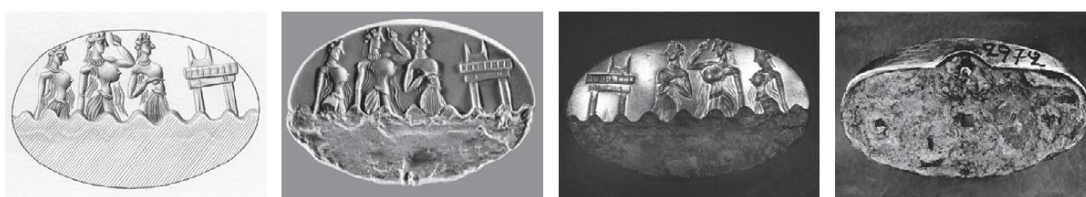
¹⁶⁹ Για όλες τις παραπάνω απόψεις, βλ. βιβλιογραφία στον Niemeier 1989, 165.

¹⁷⁰ Becker: R 09.

¹⁷¹ Groenewegen-Frankfort 1951, 214.

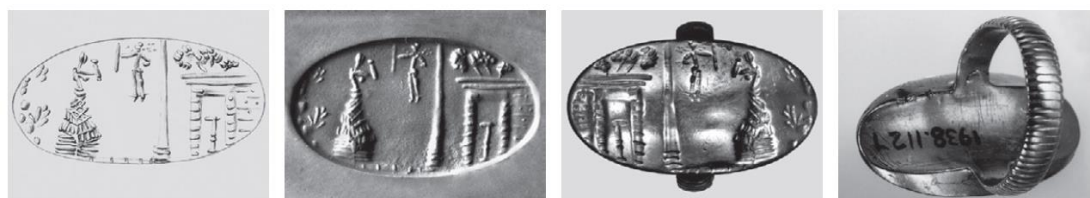
Σύμφωνα με τον A. Furumark¹⁷² «όλες οι τελετουργίες που απεικονίζονται έχουν έναν μοναδικό σκοπό: να επιφέρουν την παρουσία του θεού, για να τον κάνουν να αποκαλυφθεί». Ο Niemeier διέκρινε τις λατρευτικές σκηνές της σφραγιδογλυφίας της ΥΕΧ του Αιγαίου, σε έξι ομάδες, σε σχέση με την επανάληψη ορισμένων σημείων και πλαισίων¹⁷³.

Στην πρώτη από αυτές τις ομάδες δεν υπάρχουν σχεδόν καθόλου προβλήματα ερμηνείας, επειδή δεν απεικονίζονται θεότητες, μόνο λατρευτές που ως επί το πλείστον πλησιάζουν ή στέκονται μπροστά σε ένα λατρευτικό κτίριο σε αποσπασματική πομπή. Οι περισσότερες από τις μορφές δείχνουν μια τελετουργική χειρονομία κατά την οποία το ένα χέρι σηκώνεται στο ύψος του προσώπου, το άλλο είναι υπό γωνία ή χαμηλώνει.

Σφραγιστικό δακτυλίδι από τις Μυκήνες, CMS I 108¹⁷⁴

Την δεύτερη ομάδα απαρτίζουν σκηνές που εικονίζουν την θεότητα σε υψηλότερο επίπεδο από τους λατρευτές, ενώ στην τρίτη ομάδα οι θεότητες και οι λατρευτές εμφανίζονται στο ίδιο μέγεθος¹⁷⁵. Ενδεχομένως οι παραστάσεις αυτές να μπορούν να ερμηνευθούν ως συνέχεια των σκηνών της πρώτης ομάδας, όπου η θεότητα έχει κατέβει μπροστά από το ιερό της, έπειτα από την επίκληση που έχει ήδη πραγματοποιηθεί¹⁷⁶.

Σφραγιστικό δακτυλίδι που προέρχεται πιθανόν από την Κνωσό, CMS VI 281¹⁷⁷

¹⁷² Furumark 1965, 91. Το επόμενο στάδιο είναι η λατρεία της θεότητας που έχει αποκαλυφθεί.

¹⁷³ Niemeier, 1989, 167.

¹⁷⁴ Becker: R 79.

¹⁷⁵ Niemeier 1989, 170.

¹⁷⁶ Niemeier 1989, 170. Εικονογραφικό παράλληλο της 3^{ης} ομάδας, θα μπορούσε να θεωρηθεί η παράσταση που φέρει η ελεφάντινη πυξίδα από τον Μόγλο. Η σκηνή της επιφάνειας της πυξίδας μπορεί να θεωρηθεί ότι εικονίζει την θεότητα δύο φορές, κατερχόμενη από τον ουρανό και καθήμενη σε έξαρμα-θρόνο κάτω από μία ελιά. Βλ. Soles 2016, 249.

¹⁷⁷ Becker: R 18.

Σφραγιστικό δακτυλίδι, CMS XI 28¹⁷⁸

Στις παραστάσεις της τέταρτης ομάδας εικονίζεται μία καθήμενη γυναικεία μορφή, σχεδόν πάντα στα δεξιά, η οποία πρέπει να ερμηνευθεί ως θεά. Οι θεότητες κάθονται συχνά δίπλα ή πάνω από ένα λατρευτικό μνημείο (δέντρο, κτίριο, βράχο ή κάποιο άλλο κάθισμα). Λατρεύονται από ανθρώπους αλλά και από δαίμονες. Οι περισσότεροι από τους λατρευτές υψώνουν το ένα τους χέρι με κάποιες από τις θεότητές τους να επιστρέφουν «συμμετρικά» την χειρονομία. Άλλες θεές έχουν το ένα χέρι σηκωμένο μπροστά στο στήθος και το άλλο χαμηλωμένο. Μερικές λαμβάνουν προσφορές, π.χ. άνθη¹⁷⁹.

Σφραγιστικό δακτυλίδι που προέρχεται από τις Μυκίνες, CMS I 17¹⁸⁰

Σφραγιστικό δακτυλίδι που προέρχεται από την Τίρυνθα, CMS I 179¹⁸¹

Στην πέμπτη ομάδα ανήκουν σκηνές όπου εικονίζονται άνθρωποι να ακουμπούν σε κάποιο βράχο – ενδεχομένως βαίτυλο¹⁸² – ή σε κάποιο «ιερό δέντρο».

¹⁷⁸ Becker: R 98.

¹⁷⁹ Niemeier 1989, 174. Ένα εικονογραφικό σχήμα που συνεχίστηκε αμετάβλητο στους μυκηναϊκούς χρόνους είναι αυτό της προσφοράς αντικειμένων σε καθήμενη ή όρθια κεντρική μορφή, όπως στα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα σφραγίσματα. Niemeier 1990, 165–170.

¹⁸⁰ Becker: R 35.

¹⁸¹ Becker: R 46.

¹⁸² Οι σκηνές με ανθρώπους που ακουμπούν σε κάποιο βαίτυλο, μπορούν να διακριθούν σε δύο μικρότερες ομάδες σκηνών με μικρές διαφορές που αφορούν κυρίως την κατεύθυνση και την στάση των

Τα πουλιά, όπως εύστοχα το έθεσε ο A. Furumark, αποτελούν «καθοριστικούς παράγοντες» για τις μινωικές θεότητες. Υποδηλώνει λοιπόν ότι το να ακουμπάει κάποιος στον βράχο και το τίναγμα του «ιερού δέντρου», θα πρέπει να γίνει κατανοητό ως τελετουργίες για την επίκληση της θεότητας¹⁸³.

Σφραγιστικό δακτυλίδι που προέρχεται από τις Μυκήνες, CMS I 126¹⁸⁴

Στην έκτη ομάδα ανήκουν σκηνές με μεμονωμένες γυναικείες μορφές που παρουσιάζονται δίπλα σε λατρευτικά κτίρια με «ιερά δέντρα». Ενώ στην πρώτη ομάδα διάφορες μορφές εικονίζονται να πλησιάζουν ή να ενεργούν προς την κατεύθυνση του ιερού, στην έκτη ομάδα οι όποιες μορφές απομακρύνονται από το λατρευτικό μνημείο. Σύμφωνα με το Niemeier, οι σκηνές αυτής της ομάδας αποτελούν αναπαραστάσεις των θεοτήτων δίπλα στα ιερά τους, ενώ τον ρόλο του λατρευτή επιτελεί ο θεατής¹⁸⁵.

Σφραγιστικό δακτυλίδι που προέρχεται από την Κνωσό, CMS II,3 15¹⁸⁶

ανθρώπων. Στην δεύτερη ομάδα, εμφανίζονται επίσης πουλιά ή λιβελούλες που δεν εμφανίζονται στην πρώτη. Kiriakidis 2018, 247.

¹⁸³ Niemeier 1989, 175. Η Becker υποθέτει ότι οι απεικονίσεις ατόμων μπροστά από τα δέντρα πρέπει να νοηθούν ως συντομευμένες πομπές, το τέλος των οποίων μπορεί να είναι το τελετουργικό τίναγμα του δέντρου. Becker 2018, 253.

¹⁸⁴ Becker: R 47.

¹⁸⁵ Niemeier 1989, 181.

¹⁸⁶ Becker: R 22.

Αποτύπωμα σφραγιστικού δακτυλιδιού που βρέθηκε στα Χανιά, CMS VS1A 142¹⁸⁷

Σύμφωνα με τους Crooks, Tully και Hitchcock, οι σκηνές με «επιφάνεια» σε φυσικά τοπία υποδεικνύουν μία ανιμιστική λειτουργία αυτών των τοπίων. Η συσχέτιση των βαιτύλων με την ισχύ της ελίτ ενδεχομένως να αντανakλά μία στρατηγική για την νομιμοποίηση της ιεραρχίας μέσω στοιχείων του ιερού και ανιμιστικού τοπίου¹⁸⁸.

---

¹⁸⁷ Becker: A 225. Το συγκεκριμένο αποτύπωμα εμφανίζεται στην βιβλιογραφία ως “Master Impression”.

¹⁸⁸ Crooks, Tully, Hitchcock 2016, 163. Εξετάζεται η λειτουργία του «μινωικού τοπίου» όχι ως ένα αδρανές φόντο για τις λατρευτικές τελετές αλλά περισσότερο ως ένας πνευματικός παράγοντας ο οποίος λειτουργεί ενεργά και πολιτικοποιημένα προς την θέσπιση της εξουσίας. Για το τοπίο ως μεταφυσικό χώρο, βλ. Vlachopoulos 2020, 244.

6. Σύνθεση εικονογραφικών ομάδων

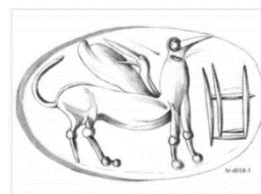
Η διερεύνηση της κατανομής των μοτίβων και των σκηνών στα δακτυλίδια και στα σφραγίσματα, που αναφέρθηκαν έως τώρα, είναι σημαντική ώστε να διαφανεί εάν υπάρχει κάποια τάση στην σφράγιση αυτών, εάν δηλαδή υπάρχουν μοτίβα ή σκηνές που σφραγίζονται περισσότερο από κάποια άλλα.

6.1 Δακτυλιόλιθοι

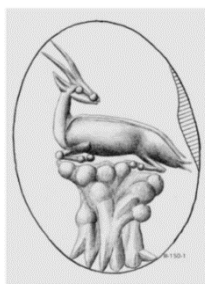
Η εικονογραφία των δακτυλιολίθων αποτελείται από ζωικά και ανεικονικά μοτίβα. Τα ζωικά μοτίβα αποτελούν το 67% (6 δακτυλίδια) των δακτυλιδιών, ενώ τα ανεικονικά εμφανίζονται στο 33% (3 δακτυλίδια) του συνόλου των δακτυλιδιών. Τα ζωικά είναι κυρίως ένα ή δύο ζώα, όπως λιοντάρια, αίγες, βοοειδή και ψάρι. Σε έναν δακτυλιόλιθο εμφανίζεται και γρύπας.

Η σφραγιστική επιφάνεια του δακτυλιολίθου CMS II,3 240

Η σφραγιστική επιφάνεια του δακτυλιολίθου CMS IV D058

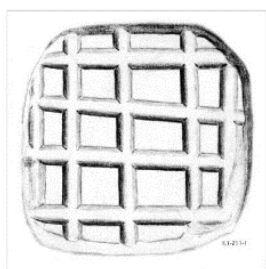

Η σφραγιστική επιφάνεια του δακτυλιολίθου CMS III 150

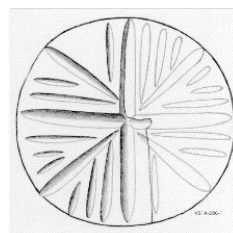
6.2 Δακτυλιόσχημες σφραγίδες

Η εικονογραφία των δακτυλιόσχημων σφραγίδων είναι κυρίως ανεικονική. Από τις 79 σφραγίδες, οι 73 (92% των σφραγίδων) φέρουν μόνο ανεικονικά μοτίβα. Οι 5 (6%) φέρουν αδιάγνωστα και μόνο 1 δακτυλιόσχημη σφραγίδα (1%) φέρει εικονιστική παράσταση.

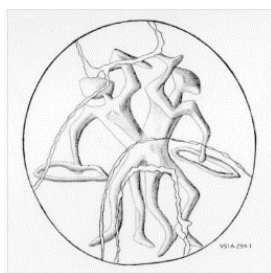
Η συγκεκριμένη σφραγίδα προέρχεται πιθανόν από θολωτό τάφο στην Μονή Οδηγήτριας και στυλιστικά ανήκει στις όψιμες δακτυλιόσχημες σφραγίδες (ΠΜ ΙΙΙ – ΜΜ ΙΑ). Φέρει παράσταση με δύο ανθρώπινες μορφές, σε αντιθετική διάταξη, που κρατούν από ένα τόξο και ένα εγχειρίδιο και εικονίζει πιθανόν σκηνή μάχης.

Σχεδιαστική αποτύπωση παράστασης της δακτυλιόσχημης σφραγίδας CMS II,1 211. Στυλιστικά ανήκει στις πρώιμες δακτυλιόσχημες σφραγίδες (ΠΜ ΙΙ).

Σχεδιαστική αποτύπωση παράστασης της δακτυλιόσχημης σφραγίδας CMS VS1A 286. Στυλιστικά ανήκει στην ΠΜ ΙΙ – ΠΜ ΙΙΙ.

Σχεδιαστική αποτύπωση παράστασης της δακτυλιόσχημης σφραγίδας CMS VS1A 294. Στυλιστικά χρονολογείται στην ΠΜ ΙΙΙ – ΜΜ ΙΑ.

6.3 Σφραγιστικά δακτυλίδια

Το σύνολο των 128 σφραγιστικών δακτυλιδιών φέρει ανεικονικά και εικονιστικά μοτίβα. Για να φανεί η συχνότητα των κύριων μοτίβων των σφραγιστικών

δακτυλιδιών, έγινε επισκόπηση των μοτίβων με δύο μεθόδους διάκρισης. Η μέθοδος που αναπτύσσεται στην παρούσα εργασία αξιοποιεί τα στοιχεία των σφραγιστικών δακτυλιδιών από την μονογραφία της Becker. Στην πρώτη διάκριση, οι σφραγιστικές παραστάσεις αντιστοιχίζονται σε μία μόνο κατηγορία με βάση τις μορφές που φέρουν κάθε φορά (ανθρώπινες, ζωικές, φανταστικά όντα, αιωρούμενες μορφές).

Στην δεύτερη διάκριση, οι σφραγιστικές παραστάσεις αντιστοιχίζονται σε μία ή περισσότερες κατηγορίες με βάση τις μορφές που φέρουν αλλά και με τις σκηνές που ενδεχομένως σχηματίζουν (κυβίστηση επί ταύρου, κυνηγιού/μάχης, λατρευτικές κ.ά.).

Η διαφορά είναι ότι στην πρώτη διάκριση, το δακτυλίδι ανήκει μόνο σε μία κατηγορία με το άθροισμα των επιμέρους ποσοστών να αντιστοιχεί στο 100% του συνόλου των δακτυλιδιών, ενώ στην δεύτερη, ένα δακτυλίδι μπορεί να ανήκει σε περισσότερες κατηγορίες. Δεδομένου ότι η ανάγνωση των παραστάσεων των σφραγιστικών δακτυλιδιών είναι πολυεπίπεδη, πραγματοποιείται αυτού του είδους η διάκριση ώστε να επιτευχθεί μία εσωτερική σύγκριση μορφών, μοτίβων και σκηνών που αυτά σχηματίζουν.

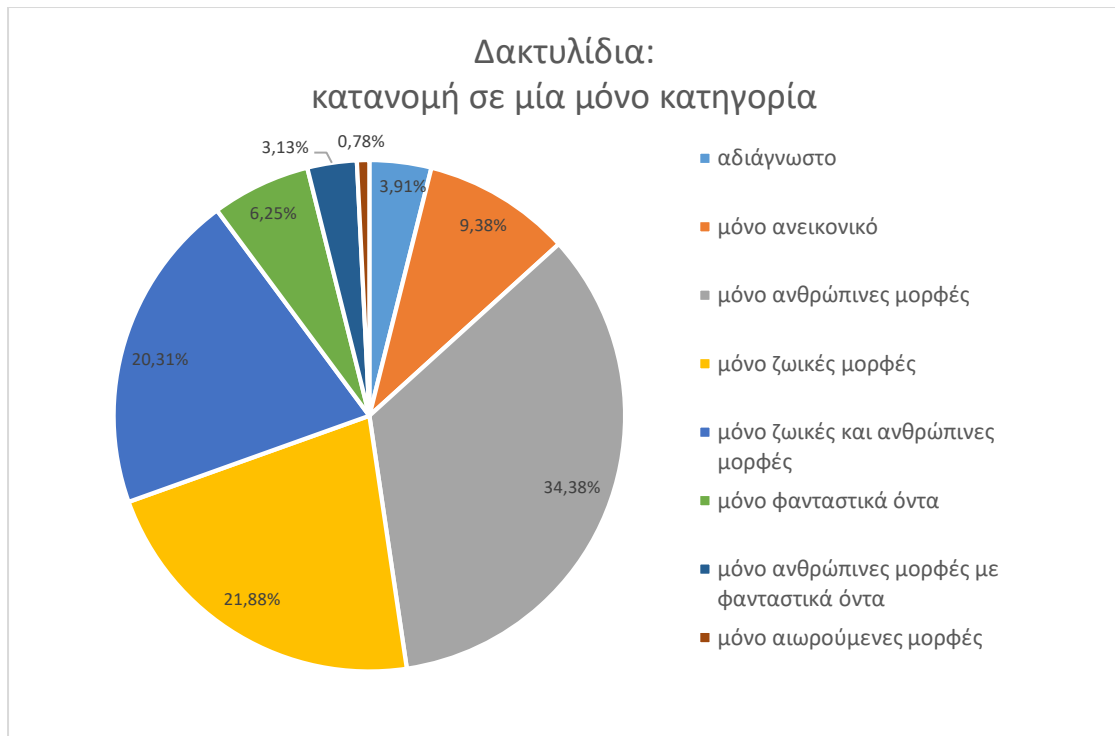
6.3.1 Κατανομή/αντιστοίχιση σε μία μόνο κατηγορία¹⁸⁹

Από τα σύνολο των 128 σφραγιστικών δακτυλιδιών, τα 5 δακτυλίδια (3,91%) φέρουν αδιάγνωστη παράσταση, ενώ τα 12 δακτυλίδια (9,38%) φέρουν μόνο ανεικονικά μοτίβα. Οι σκηνές μόνο με ανθρώπους αποτελούν το 34,38% (44 δακτυλίδια) του συνόλου των δακτυλιδιών, ενώ οι σκηνές μόνο με ζώα αποτελούν το 21,88% (28 δακτυλίδια) του συνόλου. Οι σκηνές με ανθρώπους και ζώα αποτελούν το 20,31% (26 δακτυλίδια) του συνόλου.

Οι σκηνές όπου εικονίζονται μόνο φανταστικά όντα αντιστοιχούν στο 6,25% (8 δακτυλίδια) του συνόλου, ενώ οι σκηνές μόνο με ανθρώπους και με φανταστικά όντα αντιστοιχούν στο 3,13% (4 δακτυλίδια) του συνόλου. Τέλος, υπάρχει 1 δακτυλίδι (0,78% του συνόλου) που απεικονίζει μόνο μία αιωρούμενη μορφή.

---

¹⁸⁹ Η κατανομή σε μία μόνο κατηγορία συμβάλλει στο να διερευνηθεί περαιτέρω το κατά πόσο μπορούν να νοηθούν κάποια μοτίβα και σκηνές ως αυθύπαρκτα και αυτόνομα, δηλαδή κατά πόσο μπορούν να αποτελέσουν μία ολοκληρωμένη παράσταση ή αν χρειάζεται και κάποιο άλλο μοτίβο ή σκηνή για να ολοκληρωθεί.

Κατανομή των σφραγιστικών δακτυλιδιών σε μία μόνο κατηγορία παραστάσεων

Ερμηνεία

Η εξέταση της εικονογραφίας στα σφραγιστικά δακτυλίδια με τον πρώτο τρόπο δείχνει ότι τα περισσότερα δακτυλίδια φέρουν ανθρώπινες μορφές στις σφραγιστικές τους επιφάνειες, οι οποίες είτε παριστάνονται μόνες τους είτε μαζί με ζωικές μορφές.

Οι ζωικές μορφές εμφανίζονται σε λιγότερα σφραγιστικά δακτυλίδια, είτε μόνες τους είτε μαζί με ανθρώπινες μορφές.

Τα ανεικονικά μοτίβα επιλέγονται για λιγότερα δακτυλίδια, ωστόσο το ποσοστό τους δεν είναι αμελητέο. Σημαντική είναι και η εμφάνιση των φανταστικών όντων τα οποία εικονίζονται είτε μόνα τους είτε μαζί με ανθρώπινες μορφές.

Αιωρούμενη μορφή φαίνεται πως εικονίζεται μόνο σε ένα δακτυλίδι¹⁹⁰.

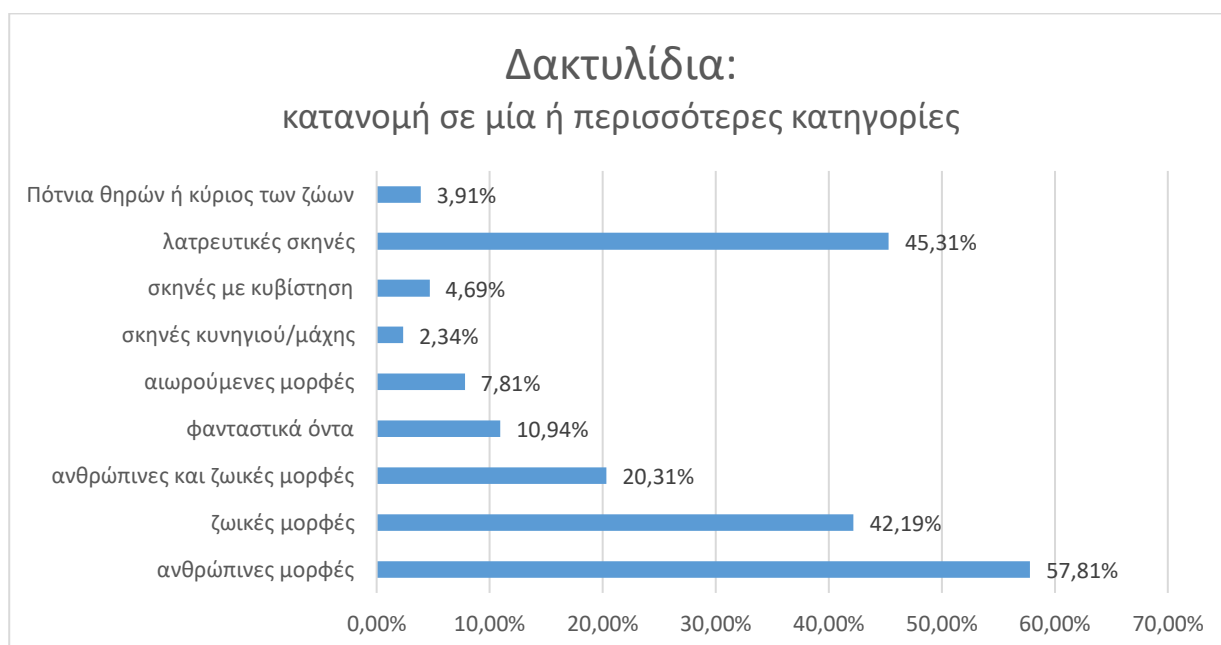
6.3.2 Κατανομή/αντιστοίχιση σε μία ή περισσότερες κατηγορίες

Η διάκριση των εικονογραφικών παραστάσεων στηρίζεται τόσο στις μορφές που εικονίζονται όσο και στις σκηνές που αυτές σχηματίζουν. Παρατηρείται ότι οι

¹⁹⁰ Becker 2018, 367. Αν και το δακτυλίδι δεν είναι δημοσιευμένο, η Becker αναφέρει ότι εικονίζει μία αιωρούμενη μορφή.

ανθρώπινες μορφές εμφανίζονται σε 74 δακτυλίδια (57,81%), οι ζωικές σε 54 δακτυλίδια (42,19%), ενώ ο συνδυασμός ανθρώπινων και ζωικών μορφών εμφανίζεται σε 26 δακτυλίδια (20,31%). Τα φανταστικά όντα επιλέγονται για τις σφραγιστικές επιφάνειες 14 δακτυλιδιών (10,94%), ενώ οι αιωρούμενες μορφές σε σφραγιστικές επιφάνειες 10 δακτυλιδιών (7,81%).

Ως προς τις σκηνές που φέρουν οι σφραγιστικές παραστάσεις, φαίνεται πως η επιλογή των γυναικείων ή ανδρικών μορφών που μπορούν να ερμηνευθούν ως «Πότνια θηρών» και «Πότις θηρών» αντίστοιχα, εμφανίζονται σε 5 δακτυλίδια (3,91%). Οι σκηνές κυνηγιού/μάχης εμφανίζονται σε 3 δακτυλίδια (2,34%), ενώ οι σκηνές κυβίστησης επί ταύρου σε 6 δακτυλίδια (4,69%). Τέλος, οι σκηνές που μπορούν να θεωρηθούν λατρευτικές, εμφανίζονται σε 58 δακτυλίδια (45,31%).

Κατανομή των σφραγιστικών δακτυλιδιών σε μία ή περισσότερες κατηγορίες παραστάσεων

Ερμηνεία

Η εξέταση της συχνότητας και της επιλογής μοτίβων και σκηνών στα σφραγιστικά δακτυλίδια δείχνει ότι στην συντριπτική πλειονότητα των δακτυλιδιών εικονίζονται άνθρωποι. Γενικά, η συχνότητα των ανθρώπινων και ζωικών μορφών είναι στα ίδια επίπεδα με την πρώτη διάκριση των σφραγιστικών παραστάσεων.

Ωστόσο σε αυτή την διάκριση, είναι εφικτό να διαφανεί περισσότερο η επιλογή των φανταστικών όντων και των αιωρούμενων μορφών. Πιο συγκεκριμένα, φαίνεται πως τα φανταστικά όντα εμφανίζονται σε αρκετά περισσότερα (σχεδόν διπλάσια) δακτυλίδια σε σχέση με την προηγούμενη διάκριση, καθώς τα ίδια είναι πολλές φορές μέρος εικονιστικών παραστάσεων με άλλες ανθρώπινες ή ζωικές μορφές.

Σημαντική είναι η διαφορά (περίπου δεκαπλάσια) στις εμφανίσεις των αιωρούμενων μορφών. Δεν εντοπίζεται σχεδόν καμία παράσταση που να εικονίζει μόνο μία αιωρούμενη μορφή, καθώς η αιωρούμενη μορφή είναι στην πραγματικότητα μέρος μίας ευρύτερης εικονογραφικής παράστασης. Επομένως, η αιωρούμενη μορφή στα σφραγιστικά δακτυλίδια δεν μπορεί να νοηθεί ως αυθύπαρκτη αλλά ως άμεσα εξαρτώμενη από την εικονογραφική παράσταση των σφραγιστικών δακτυλιδιών.

Σχετικά με τις σκηνές, παρατηρείται ότι οι σκηνές κυβίστησης επί ταύρου και οι σκηνές με μορφές που μπορούν να ερμηνευθούν ως «Πότνια θηρών» και «Πότις θηρών» εμφανίζονται σε περισσότερα δακτυλίδια σε σύγκριση με τις εμφανίσεις των σκηνών κυνηγιού/μάχης.

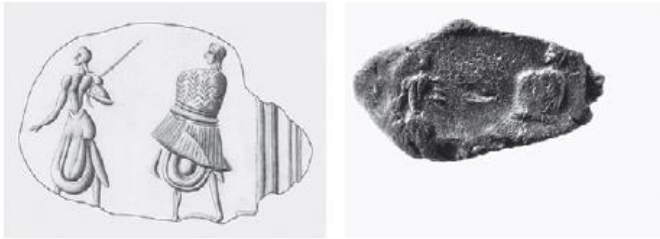
Πολύ σημαντική είναι η συχνότητα των λατρευτικών σκηνών στις σφραγιστικές επιφάνειες των δακτυλιδιών. Φαίνεται πως οι σκηνές που ερμηνεύονται ως λατρευτικές, επιλέγονται για τα μισά σχεδόν σφραγιστικά δακτυλίδια που εξετάστηκαν.

6.4 Σφραγίσματα σφραγιστικών δακτυλιδιών

Οι ξεχωριστές εικονογραφικές παραστάσεις αντιστοιχούν σε συνολικά 1149 αποτυπώματα που εντοπίζονται σε σβώλους πηλού (σφραγίσματα). Όπως αναφέρθηκε στο Κεφάλαιο 2.1 της παρούσας εργασίας, η Becker ομαδοποιεί ένα ή και περισσότερα σφραγίσματα σε ένα αποτύπωμα το οποίο καταχωρεί ως A (Abdruck = αποτύπωμα), συνοδεύοντας το με τον εκάστοτε αύξοντα αριθμό. Το κάθε A μπορεί να αντιστοιχεί σε ένα ή και περισσότερα σφραγίσματα, από μία ή και περισσότερες αρχαιολογικές θέσεις. Επομένως η εξέταση των ξεχωριστών εικονογραφικών παραστάσεων δεν επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την κατανομή των εικονογραφικών παραστάσεων στο σύνολο των σφραγισμάτων.

Από τα 1149 αποτυπώματα σε σβώλους σφραγισμάτων, υπάρχει μία ξεχωριστή εικονογραφική παράσταση (A 128) η οποία αντιστοιχεί σε συνολικά 258

αποτυπώματα. Τα αποτυπώματα του A 128 δεν θα συμπεριληφθούν λόγω της ακραίας τιμής τους (οι υπόλοιπες 251 ξεχωριστές εικονογραφικές παραστάσεις αντιστοιχούν σε περίπου 3,5 αποτυπώματα η καθεμία). Επομένως, θα εξεταστούν συνολικά **891 αποτυπώματα**, ως προς την επιλογή μοτίβων και σκηνών στις εικονογραφικές παραστάσεις που φέρουν.

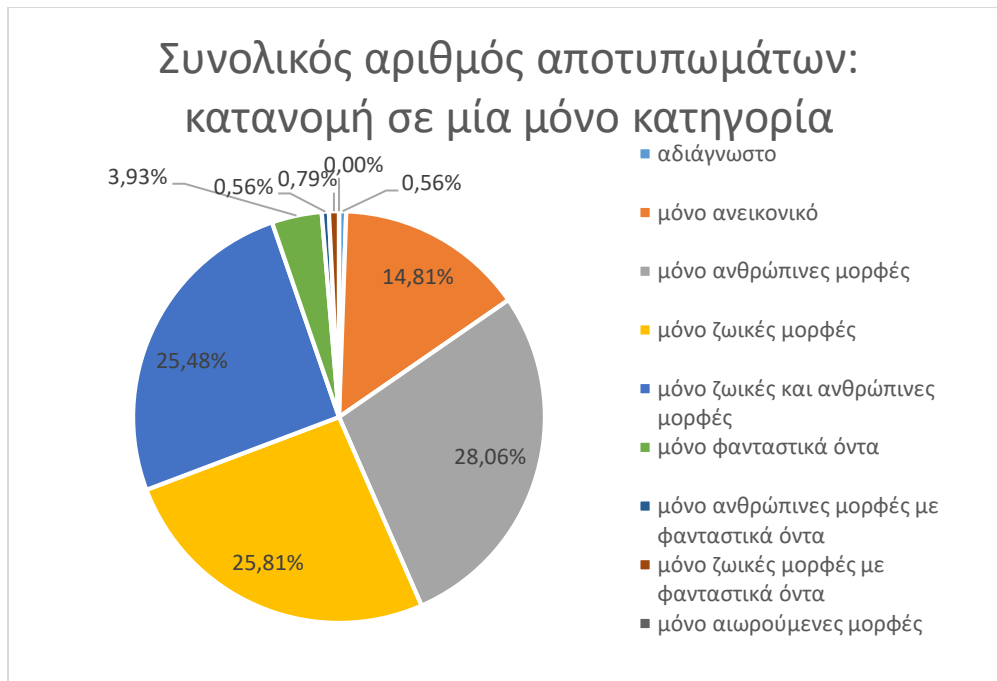
Η ξεχωριστή εικονογραφική παράσταση A 128 που αντιστοιχεί σε 256 σφραγίσματα από την Αγία Τριάδα

Η διάκριση των αποτυπωμάτων θα ακολουθήσει την διάκριση που έγινε και στα σφραγιστικά δακτυλίδια.

6.4.1 Κατανομή/αντιστοίχιση σε μία μόνο κατηγορία

Από το σύνολο των 891 αποτυπωμάτων, τα 132 (14,81%) εμφανίζουν μόνο ανεικονικά μοτίβα. Τα 250 αποτυπώματα (28,06%) εικονίζουν μόνο ανθρώπινες μορφές, τα 230 (25,81%) μόνο ζωικές, ενώ τα 227 (25,48%) εμφανίζουν ζωικές και ανθρώπινες μορφές. Ένα μικρό ποσοστό καταλαμβάνεται από μόνο φανταστικά όντα (35 αποτυπώματα, 3,93%).

Συνολικός αριθμός αποτυπωμάτων: κατανομή των αποτυπωμάτων σε μία μόνο κατηγορία παραστάσεων

Ερμηνεία

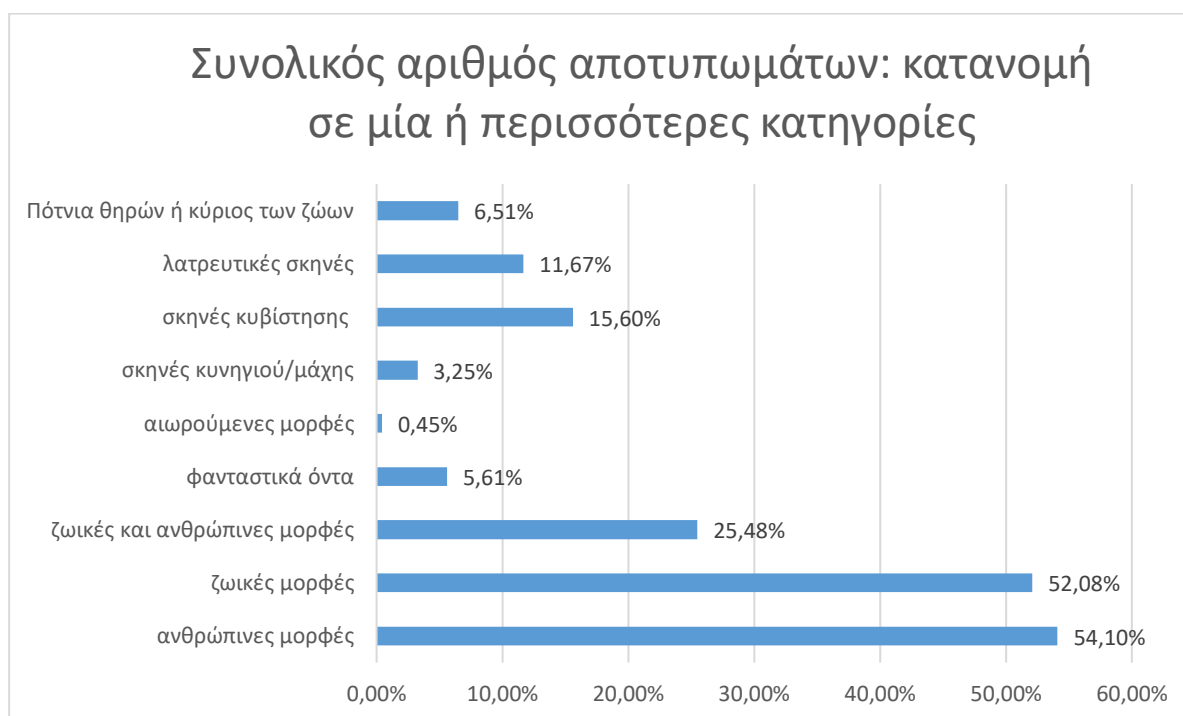
Παρατηρείται ότι στο σύνολο των αποτυπωμάτων, οι ανθρωπίνες μορφές, οι ζωικές μορφές και ο συνδυασμός τους έχουν παρόμοιο αριθμό και ποσοστά αποτυπωμάτων. Τα ανεικονικά ακολουθούν με χαμηλότερο αλλά σημαντικό ποσοστό. Τέλος ένα αρκετά χαμηλό ποσοστό αποτυπωμάτων εμφανίζει μόνο φανταστικά όντα.

6.4.2 Κατανομή/αντιστοίχιση σε μία ή περισσότερες κατηγορίες

Η διάκριση του συνολικού αριθμού αποτυπωμάτων με κατανομή σε μία ή περισσότερες κατηγορίες, δείχνει ότι οι ανθρωπίνες και οι ζωικές μορφές εμφανίζονται σε πολλά αποτυπώματα (482 και 464 αντίστοιχα) και παρόμοια ποσοστά (54,10% και 52,08% αντίστοιχα). Ο συνδυασμός ζωικών και ανθρωπίνων μορφών εμφανίζεται σε 227 αποτυπώματα (25,48%). Ως προς τα φανταστικά όντα, αυτά εικονίζονται σε 50 αποτυπώματα (5,61%), ενώ οι αιωρούμενες μορφές σε μόλις 4 αποτυπώματα (0,45%).

Στις σκηνές, οι πιο δημοφιλείς φαίνεται να είναι οι σκηνές κυβίστησης επί τάβου (139 αποτυπώματα, 15,60%) και να ακολουθούν οι λατρευτικές (104

αποτυπώματα, 11,67%), οι σκηνές με Πότνια / Πότι θηρών (58 αποτυπώματα, 6,51%) και οι σκηνές κυνηγιού/μάχης (29 αποτυπώματα, 3,25%).

Συνολικός αριθμός αποτυπωμάτων: κατανομή των αποτυπωμάτων σε μία ή περισσότερες κατηγορίες παραστάσεων

Ερμηνεία

Οι ανθρώπινες και οι ζωικές μορφές, όπως και ο συνδυασμός τους, φαίνεται πως σφραγίζονται συχνά. Αρκετά φαίνεται πως είναι και τα αποτυπώματα των σκηνών κυβίστησης επί ταύρου, ενώ ακολουθούν σε συχνότητα οι λατρευτικές σκηνές και οι σκηνές με «Πότνια / Πότι θηρών».

Η σύγκριση με την προηγούμενη διάκριση δείχνει πως τα φανταστικά όντα εικονίζονται τόσο μόνα τους όσο και σε συνδυασμό με άλλες μορφές. Αν και οι ανθρώπινες μορφές εμφανίζονται σε παρόμοια ποσοστά με τις ζωικές, ωστόσο αυτό δεν αντανακλάται στην απήχηση των λατρευτικών σκηνών. Συνεπώς, η παρουσία των ανθρώπινων μορφών δεν είναι επαρκής συνθήκη για την ερμηνεία των σκηνών στις οποίες συμμετέχουν, ως λατρευτικών.

6.4.3 Σύγκριση δακτυλιδιών και σφραγισμάτων ως προς την εικονογραφία

Η σύγκριση των εικονογραφικών παραστάσεων στα δακτυλίδια και στις αποτυπώσεις δακτυλιδιών στα σφραγίσματα επιχειρεί να δείξει εάν υπάρχουν κάποια μοτίβα ή σκηνές που σφραγίζονται περισσότερο από κάποια άλλα.

Η κατανομή σε μία μόνο κατηγορία, στα δακτυλίδια και στον συνολικό αριθμό αποτυπωμάτων δείχνει το διαφορετικό βαθμό «αντιπροσώπευσης» της κάθε κατηγορίας σε αυτά τα εικονογραφικά σύνολα.

Οι παραστάσεις μόνο με ανεικονικά μοτίβα φαίνεται πως συναντώνται πιο συχνά σε σφραγίσματα παρά στα δακτυλίδια (14,81% έναντι 9,38% αντίστοιχα). Η εμφάνιση των ανθρώπινων μορφών στα σφραγίσματα είναι πολύ χαμηλότερη από αυτή στα δακτυλίδια (28,06% έναντι 34,38% αντίστοιχα).

Οι παραστάσεις με ζωικές μορφές και ο συνδυασμός ανθρώπινων και ζωικών μορφών φαίνεται πως βρίσκονται συχνότερα σε σφραγίσματα παρά στα δακτυλίδια (25,81% και 25,48% έναντι 21,88% και 20,31% αντίστοιχα). Τα φανταστικά όντα βρίσκονται πιο συχνά στα δακτυλίδια είτε μόνα τους είτε σε συνδυασμό με ανθρώπινες μορφές (6,25% και 3,13% έναντι 3,93% και 0,56% αντίστοιχα).

Η κατανομή σε μία ή περισσότερες κατηγορίες είναι δηλωτική του τι συμβαίνει στις τάξεις των μοτίβων και των σκηνών στα σφραγιστικά δακτυλίδια και στα αποτυπώματα σφραγιστικών δακτυλιδιών.

Έτσι παρατηρείται ότι οι ανθρώπινες μορφές εμφανίζονται σε παρόμοια ποσοστά στα δακτυλίδια (57,81%) και στα αποτυπώματα (54,10%). Οι ζωικές μορφές ωστόσο, φαίνεται ότι εμφανίζονται πολύ περισσότερο στα σφραγίσματα παρά στα δακτυλίδια (52,08% έναντι 42,19%). Ο συνδυασμός ανθρώπινων και ζωικών μορφών απαντά πιο συχνά στα σφραγίσματα (25,48% έναντι 20,31%).

Σημαντική είναι η διαφορετική «αντιπροσώπευση» των φανταστικών όντων στα δακτυλίδια και στα σφραγίσματα (10,94% έναντι 5,61%) καθώς και των αιωρούμενων μορφών (7,81% έναντι μόλις 0,45%). Οι σκηνές κυνηγιού / μάχης εμφανίζονται ελάχιστα περισσότερο στα σφραγίσματα (3,25% έναντι 2,34%). Οι σκηνές με «Πότνια / Πότι θηρών» εμφανίζονται περισσότερο στα σφραγίσματα (6,51% έναντι 3,91%).

Αξιοσημείωτες είναι οι εμφανίσεις των λατρευτικών σκηνών και των σκηνών κυβίστησης επί ταύρου. Έτσι, τα ποσοστά των λατρευτικών σκηνών στα δακτυλίδια είναι τέσσερις φορές μεγαλύτερα από αυτά των σφραγισμάτων (45,31% έναντι

11,67%). Αντίστροφη πορεία φαίνεται πως ακολουθούν οι σκηνές με κυβιστήσεις επί ταύρου, καθώς τα ποσοστά εμφάνισής τους στα δακτυλίδια είναι περίπου τέσσερις φορές μικρότερα από αυτά στα σφραγίσματα (4,69% έναντι 15,60%).

Ερμηνεία

Η συνολική σύγκριση των μοτίβων και των σκηνών στα δακτυλίδια και στα αποτυπώματα επιτρέπει να διαφανούν διαφορετικές τάσεις οι οποίες αξίζει να διερευνηθούν περαιτέρω και σε σχέση με τη γεωγραφική τους κατανομή.

Έτσι, παρατηρείται πως οι ζωικές μορφές σφραγίζονται περισσότερες φορές από ό,τι οι ανθρώπινες μορφές. Επίσης, η σκηνή της κυβίστησης όπου ο ταύρος καλύπτει το μεγαλύτερο τμήμα της παράστασης με τον άλτη να εικονίζεται πολύ μικρότερος, φαίνεται πως είναι ένα ιδιαίτερα αγαπητό θέμα για σφράγιση.

Μία άλλη τάση είναι η πολύ χαμηλότερη αντιπροσώπευση των σκηνών με λατρευτικά στοιχεία στα σφραγίσματα. Οι λατρευτικές σκηνές, οι σκηνές με αιωρούμενες μορφές, οι σκηνές με φανταστικά όντα φαίνεται ότι – αν και στα δακτυλίδια εμφανίζονται αρκετά συχνά – δεν προτιμώνται για σφράγιση.

Το γεγονός ότι οι λατρευτικές σκηνές είναι σημαντικά λιγότερες στα σφραγίσματα αλλά όχι και οι σκηνές με ανθρώπινες μορφές, δηλώνει ενδεχομένως ότι η παρουσία ανθρώπων μπορεί να είναι αναγκαία συνθήκη τις περισσότερες φορές για την ερμηνεία σκηνών ως λατρευτικές αλλά όχι και επαρκής.

Ανακύπτει επομένως το ερώτημα εάν οι λατρευτικές σκηνές σφραγίζονται λιγότερο επειδή έχουν λατρευτικά στοιχεία ή επειδή υπάρχουν άλλοι λόγοι που σχετίζονται με άλλους παράγοντες, π.χ. εάν οι λατρευτικές σκηνές είναι πιο πολυπληθείς και αν μπορούν να αποτυπωθούν με ευκρίνεια στον πηλό· εάν οι κάτοχοι των δακτυλιδιών έδιναν μεγαλύτερη σημασία στις λατρευτικές σκηνές, οπότε τα κρατούσαν ως κειμήλια και επομένως έχουν διασωθεί περισσότερα δακτυλίδια με τέτοιου είδους σκηνές¹⁹¹. εάν οι κάτοχοί τους χρησιμοποιούσαν τα σφραγιστικά δακτυλίδια με τέτοιες παραστάσεις περισσότερο ως κοσμήματα παρά ως σφραγίδες.

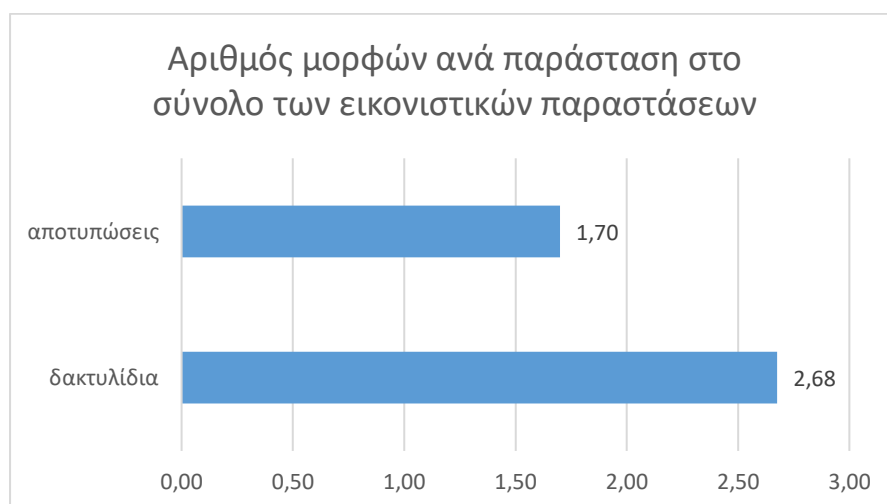
Η διερεύνηση του αριθμού των μορφών στις λατρευτικές σκηνές ενδεχομένως να μπορεί να ερμηνεύσει μερικώς αυτή την τάση.

---

¹⁹¹ Ενδεχομένως να έχει σημασία και η παράσταση και όχι απαραίτητα το υλικό ώστε να κρατήσουν κάποια σφραγιστικά δακτυλίδια.

6.4.4 Διερεύνηση αριθμού μορφών λατρευτικών σκηνών

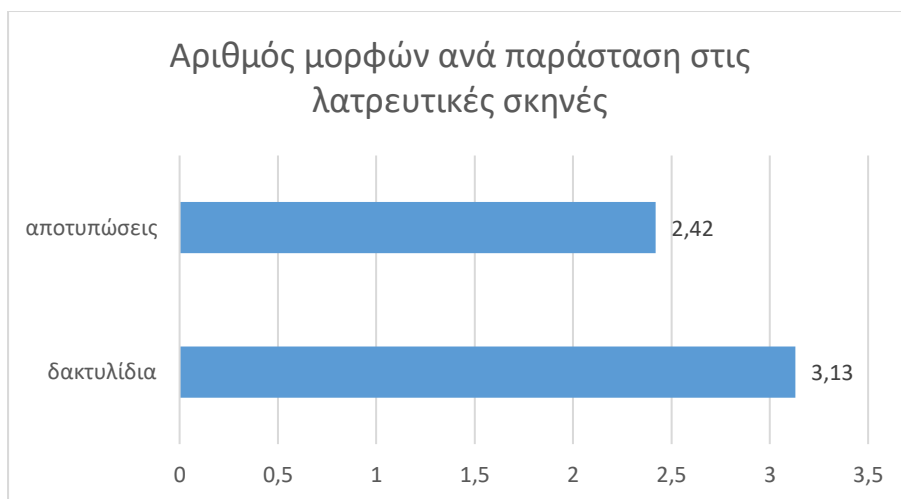
Οι μορφές ανά παράσταση στο σύνολο των εικονιστικών παραστάσεων είναι 1,70 στα αποτυπώματα και 2,68 στα δακτυλίδια. Επομένως, στα δακτυλίδια εμφανίζονται περισσότερες μορφές ανά παράσταση σε σύγκριση με τα σφραγίσματα, υποδεικνύοντας ενδεχομένως ότι τα δακτυλίδια με τις πολυπληθείς παραστάσεις δεν σφραγίζονταν το ίδιο.

Αριθμός μορφών ανά παράσταση στο σύνολο των εικονιστικών παραστάσεων

Από το σύνολο των εικονιστικών παραστάσεων είναι σημαντικό να απομονωθούν οι λατρευτικές σκηνές ως σύνολο και να εξεταστεί εάν ο αριθμός των μορφών ακολουθεί τον μέσο όρο των υπόλοιπων εικονιστικών παραστάσεων. Η εξέταση των λατρευτικών σκηνών δείχνει ότι οι μορφές ανά λατρευτική σκηνή είναι 2,42 στα αποτυπώματα και 3,13 στα δακτυλίδια.

Επομένως, φαίνεται πως οι λατρευτικές σκηνές φέρουν πιο πολυπληθείς παραστάσεις σε σύγκριση με τις υπόλοιπες εικονιστικές παραστάσεις και αυτή η τάση εμφανίζεται και στα αποτυπώματα αλλά και στα δακτυλίδια. Επίσης, παρατηρείται ότι και στις λατρευτικές σκηνές εξακολουθεί να είναι μικρότερος ο αριθμός μορφών στα αποτυπώματα από ότι στα δακτυλίδια.

Αριθμός μορφών ανά παράσταση στις λατρευτικές σκηνές

Η μη εύρεση πολλών λατρευτικών σκηνών στα αποτυπώματα δακτυλιδιών ενδεχομένως να οφείλεται μερικώς στην πολυπλοκότητα των λατρευτικών σκηνών και στον μεγάλο αριθμό μορφών που ενδεχομένως να μην αποτυπώνονταν με ευκρίνεια στον πηλό. Επίσης, μπορεί να οφείλεται στον περιορισμό των θεμάτων ή και στην ανώτερη θέση των δικαιούχων / κατόχων.

Δεδομένης της χρήσης των σφραγισμάτων, δηλαδή της σφράγισης εγγράφων τα οποία αποστέλλονταν αργότερα σε άλλες περιοχές, θα μπορούσε να ειπωθεί ότι ανάλογα με την σημαντικότητα των εγγράφων, επιλεγόταν και διαφορετική σφραγίδα, οπότε και διαφορετική παράσταση. Έτσι, οι λατρευτικές σκηνές που ενδεχομένως να είχαν διαφορετική κοινωνική και χρηστική βαρύτητα, να επιλέγονταν για την σφράγιση σημαντικότερων – και συνεπώς λιγότερων – εγγράφων. Ο κάτοχος και η ιδιότητα του φορέα του σφραγιστικού δακτυλιδιού πιθανότατα να επηρέαζε την εικονογραφική παράσταση που θα σφραγιζόταν.

Συνολικά, οι σημαντικές διαφορές στην «αντιπροσώπευση» των διάφορων μοτίβων και σκηνών στα δακτυλίδια και στα αποτυπώματα ενδεχομένως να αποτελούν μία ένδειξη του ότι δεν χρησιμοποιούνται απαραίτητα όλα τα σφραγιστικά δακτυλίδια ως τέτοια αλλά και ως κοσμήματα τα οποία φέρουν σημαντικές παραστάσεις για τον κάτοχο και δηλωτικές για την θέση του στην κοινωνία και μπορούν να το αποτυπώσουν και να το επισφραγίσουν αν και όποτε αυτό απαιτηθεί.

Ενδεχομένως οι διάφορες κατηγορίες μοτίβων και σκηνών να επιλέγονταν και για διαφορετικούς σκοπούς. Μία ιδιωτική αλληλογραφία ενδεχομένως να σφραγιζόταν με διαφορετικές σκηνές από ότι μία θεσμική. Οι ζωικές μορφές ενδεχομένως να

σφραγίζονταν περισσότερο σε είδη και προϊόντα προς εξαγωγή. Η εικόνα που ήθελαν να προβάλουν και τα μηνύματα που ήθελαν να περάσουν οι κάτοχοι των δακτυλιδιών στους παραλήπτες, πρέπει να ήταν άρρηκτα συνδεδεμένα με το είδος των σκηνών των σφραγιστικών δακτυλιδιών.

7. Τα σφραγιστικά δακτυλίδια ως εικονιστικές και δομικές μονάδες/φορείς

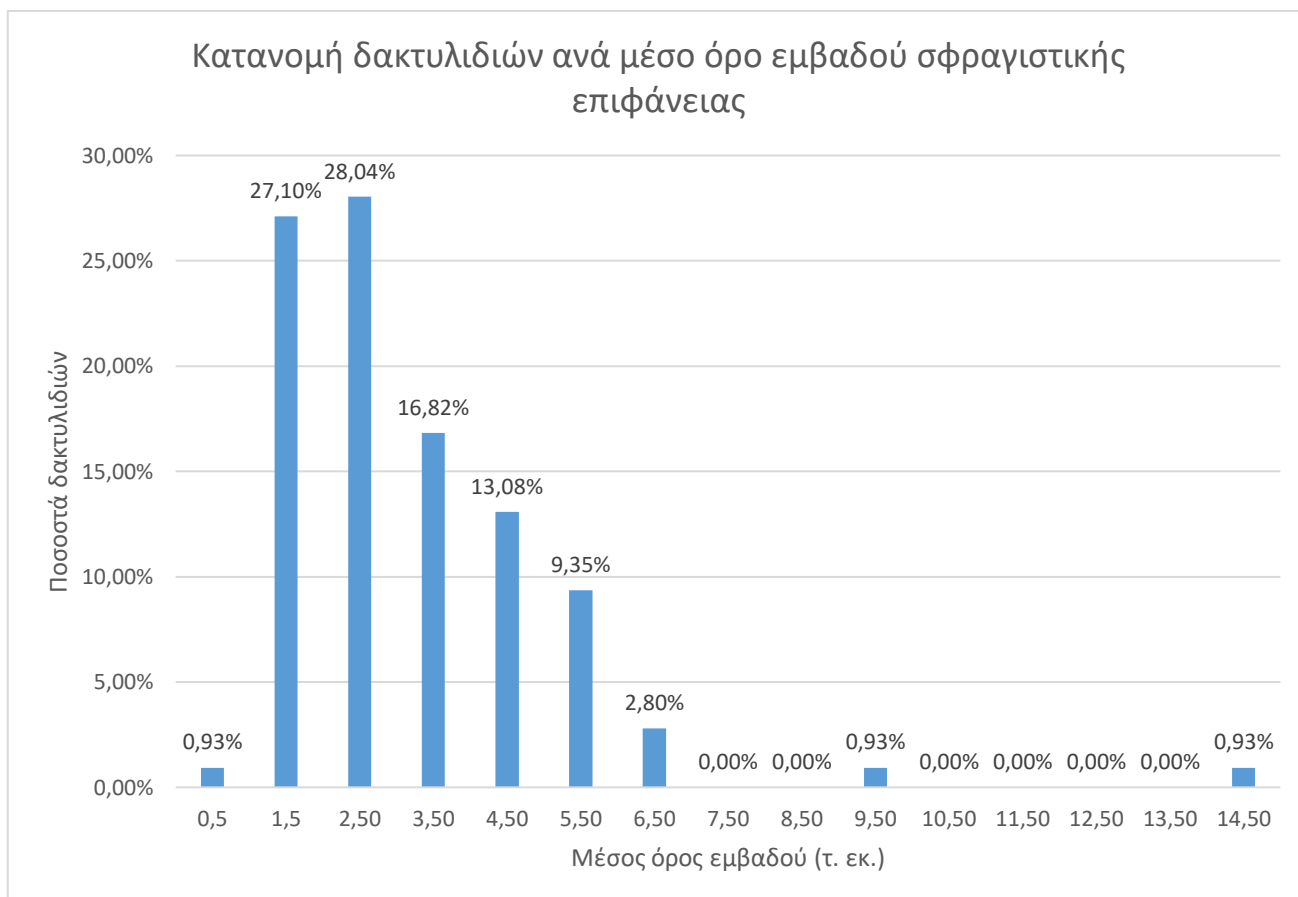
Τα σφραγιστικά δακτυλίδια φέρουν εικονογραφικές παραστάσεις με μέσο αριθμό μορφών – ανθρώπινων και ζωικών – τις 2,68 μορφές ανά δακτυλίδι. Αξίζει να εξεταστεί αν μπορεί να φανεί κάποια σχέση μεταξύ του μεγέθους της σφραγιστικής επιφάνειας και του αριθμού των μορφών που η σφραγιστική επιφάνεια φέρει. Δηλαδή, αν τα δακτυλίδια με μεγαλύτερο εμβαδόν σφραγιστικής επιφάνειας, φέρουν κατ' ανάγκη και περισσότερες μορφές. Επίσης αξίζει να φανεί αν τα μεγαλύτερα δακτυλίδια εμφανίζουν παρόμοια εικονογραφία και αν μπορούν να ομαδοποιηθούν.

Από τα 128 σφραγιστικά δακτυλίδια των οποίων η σφενδόνη είναι διακριτή σε σχέση με το σώμα του δακτυλιδιού, δηλαδή τα «κανονικά» σφραγιστικά δακτυλίδια, επελέγησαν τα 107. Το μικρότερο εμβαδόν σφραγιστικής επιφάνειας δακτυλιδιού είναι 0,80 τ. εκ. ενώ το μεγαλύτερο είναι 14,25 τ. εκ. Για να γίνει περισσότερο κατανοητή η κατανομή του πλήθους των δακτυλιδιών, δημιουργήθηκαν ομάδες, από την υποφαινόμενη, εύρους 1 τ. εκ.¹⁹² Στον οριζόντιο άξονα του γραφήματος εμφανίζεται ο μέσος όρος των ορίων της κάθε ομάδας. Όπως εμφανίζεται στο γράφημα, περίπου το 55% των δακτυλιδιών έχει μέσο όρο εμβαδού σφραγιστικής επιφάνειας 1,5 και 2,5 τ. εκ. Οι επόμενες ομάδες, δηλαδή αυτές με μεγαλύτερο εμβαδόν, περιλαμβάνουν πολύ λιγότερα σφραγιστικά δακτυλίδια (το 17%, 13% και 9% των δακτυλιδιών έχει μέσο όρο εμβαδού τα 3,5, 4,5 και 5,5 τ. εκ., αντίστοιχα). Τα σφραγιστικά δακτυλίδια με μέσο όρο εμβαδού από 6,5 τ. εκ. και άνω, είναι ελάχιστα (μόλις 5 δακτυλίδια).

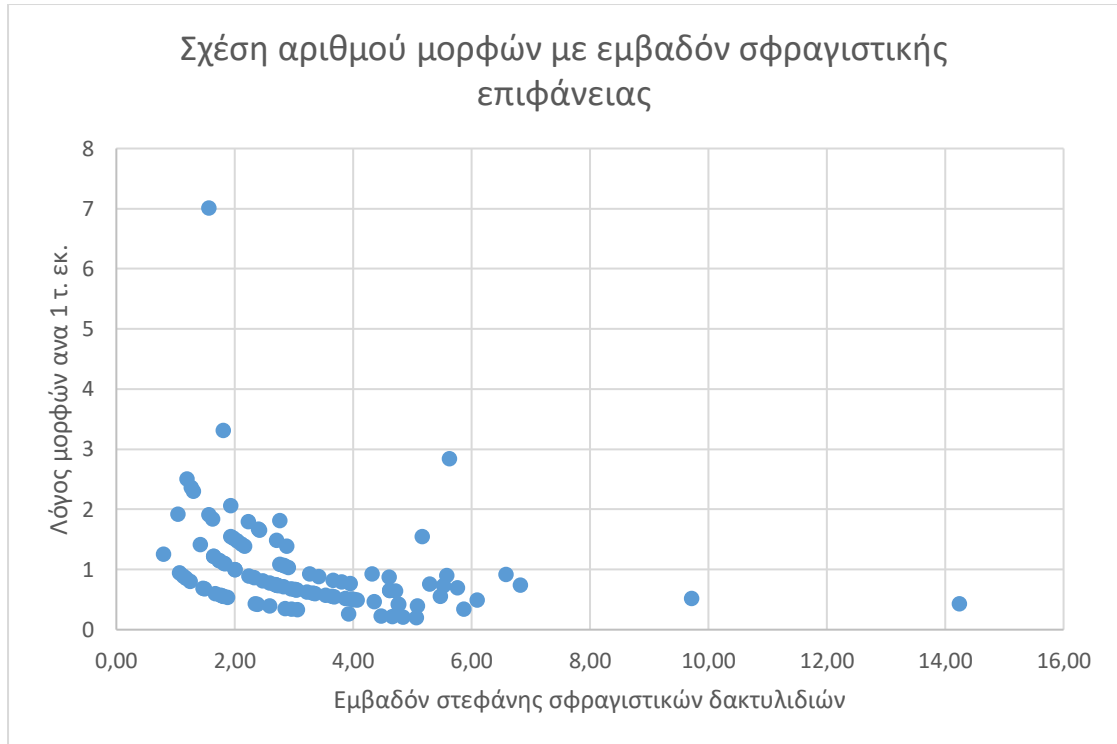
¹⁹² Οι ομάδες είναι οι ακόλουθες: [0,01-1,00), [1,00-2,00), [2,00-3,00), [3,00-4,00), [4,00-5,00), [5,00-6,00), [6,00-7,00), [7,00-8,00), [8,00-9,00), [9,00-10,00), [10,00-11,00), [11,00-12,00), [12,00-13,00), [13,00-14,00), [14,00-15,00). Το στατιστικό σύμβολο «[» δηλώνει ότι το αριστερό όριο είναι κλειστό, δηλαδή ότι περιλαμβάνει και την τιμή που βρίσκεται εντός του συμβόλου. Ενώ, η παρένθεση «)» δηλώνει ότι το δεξί όριο είναι ανοιχτό, επομένως η τιμή που βρίσκεται εντός της παρένθεσης δεν περιλαμβάνεται στο σύνολο της εκάστοτε ομάδας.

Κατανομή δακτυλιδιών ανά μέσο όρο εμβαδού σφραγιστικής επιφάνειας

Σχετικά με την ύπαρξη κάποιας σχέσης του αριθμού των μορφών με το εμβαδόν της σφραγιστικής επιφάνειας, αξίζει να σημειωθεί ότι δεν διαφαίνεται κάποια τέτοια σχέση. Για να διερευνηθεί περαιτέρω αυτό, χρησιμοποιήθηκε ο μαθηματικός λόγος του αριθμού των μορφών ανά τ. εκ., δηλαδή το πόσες μορφές φέρει ένα τ. εκ. σφραγιστικής επιφάνειας σε ένα σφραγιστικό δακτυλίδι. Όπως φαίνεται και από το ακόλουθο γράφημα, όσο μεγαλώνει το εμβαδόν της σφραγιστικής επιφάνειας, τόσο βαίνει μειούμενος ο λόγος. Αν υπήρχε σχέση μεταξύ του αριθμού μορφών και του εμβαδού, ο λόγος θα έπρεπε να είναι σχεδόν ίδιος. Για παράδειγμα, αν διπλασιαζόταν το εμβαδόν, θα έπρεπε να διπλασιάζεται και ο αριθμός των μορφών, κάτι που δεν φαίνεται να ισχύει σε αυτό το σύνολο. Συνεπώς φαίνεται πως ο αριθμός των μορφών δεν εξαρτάτο σε σημαντικό τουλάχιστον βαθμό από το μέγεθος της σφραγιστικής επιφάνειας.

Σχέση αριθμού μορφών με εμβαδόν σφραγιστικής επιφάνειας

Για παράδειγμα, ένα σφραγιστικό δακτυλίδι που προέρχεται από τα Χανιά και που ανήκει στα μικρότερα σφραγιστικά δακτυλίδια (εμβαδόν: 1,57 τ. εκ.· διαστάσεις: 2,0 x 1,0 εκ.), φέρει συνολικά 11 μορφές· το δακτυλίδι του Νέστορα, ένα σχετικά μεγάλο δακτυλίδι (εμβαδόν: 5,63 τ. εκ.· διαστάσεις: 3,29 x 2,18 εκ.) φέρει συνολικά 16 μορφές, ενώ το δακτυλίδι της Τίρυνθας που έχει το μεγαλύτερο εμβαδόν σφραγιστικής επιφάνειας (εμβαδόν: 14,25 τ. εκ.· διαστάσεις: 5,5 x 3,3 εκ.), φέρει μόλις 6 μορφές.

Σφραγιστικό δακτυλίδι που προέρχεται από τα Χανιά με εμβαδόν 1,57 τ. εκ. (CMS VI 280)¹⁹³

¹⁹³ Becker: R 19.

Το σφραγιστικό δακτυλίδι του Νέστορα με εμβαδόν 5,63 τ. εκ. (CMS VI 277)¹⁹⁴

Το σφραγιστικό δακτυλίδι της Τύρωνθας με εμβαδόν 14,25 τ. εκ. (CMS I 179)¹⁹⁵

7.1 Στεφάνη σφραγιστικών δακτυλιδιών και εσωτερική διάμετρος στεφάνης

Για τους δακτυλιόλιθους και τις δακτυλιόσχημες σφραγίδες δεν είναι γνωστές οι μετρήσεις της «στεφάνης». Σύμφωνα με τον Yule, οι περισσότεροι τύποι δακτυλιόσχημων σφραγίδων έχουν εσωτερική διάμετρο «στεφάνης» 0,5-0,95 εκ. με αποτέλεσμα να μην μπορούν να φορεθούν σε δάκτυλα¹⁹⁶.

Ο Müller θεωρεί επίσης ότι τα πρωιμότερα σφραγιστικά δακτυλίδια, που ήταν κατασκευασμένα από ελεφαντόδοντο ή οστό, είχαν το σχήμα δακτυλιδιού αλλά δεν μπορούσαν να φορεθούν στα δάκτυλα λόγω της μικρής διαμέτρου του κρίκου¹⁹⁷.

Σύμφωνα με τον Müller, τα σφραγιστικά δακτυλίδια χρησιμοποιούνταν από άνδρες και γυναίκες. Τα δακτυλίδια με διάμετρο στεφάνης μεγαλύτερη του 1,7 εκ. πρέπει να αποδίδονται σε ανδρικά δάκτυλα, ενώ τα δακτυλίδια με διάμετρο στεφάνης μεταξύ 1,4-1,7 εκ. μπορεί να ταιριάζουν στα ανδρικά και στα γυναικεία δάκτυλα. Δακτυλίδια με διάμετρο κάτω του 1,3 εκ. θεωρείται ότι μπορούν να φορεθούν μόνο από λεπτές γυναίκες¹⁹⁸.

¹⁹⁴ Becker: R 45.

¹⁹⁵ Becker: R 46.

¹⁹⁶ Yule, 1981, 75

¹⁹⁷ Müller 2005, 171, υποσημείωση 2.

¹⁹⁸ Ο Müller θεωρεί ότι είναι σχετικά απίθανο να φορούσαν τα παιδιά χρυσά δακτυλίδια. Mueller, 2005, 172

Ο Müller υποθέτει ότι ενδεχομένως τα δακτυλίδια να φοριούνταν στην μέση φάλαγγα και όχι στην κεντρική¹⁹⁹, όπως συνηθίζεται σήμερα. Αυτή η θέση του δακτυλιδιού πρέπει να διευκόλυνε και την διαδικασία της σφράγισης²⁰⁰. Επίσης, αυτή η υπόθεση μπορεί να είναι και μία εξήγηση των σχετικά μικρών διαμέτρων στεφάνης²⁰¹.

Η εσωτερική διάμετρος της στεφάνης από τα συνολικά 128 σφραγιστικά δακτυλίδια είναι γνωστή για τα 74 από αυτά και κυμαίνεται από 1,15 έως και 2,56 εκ. Για τα υπόλοιπα δακτυλίδια είτε δεν σώζεται η στεφάνη είτε δεν είναι γνωστές οι σχετικές μετρήσεις²⁰². Αξίζει να διερευνηθεί αν η θεωρία του Müller σχετικά με την απόδοση των δακτυλιδιών σε γυναικεία ή ανδρικά δάκτυλα, μπορεί να εφαρμοστεί στο σύνολο των 74 δακτυλιδιών και να καταδείξει τυχόν διαφορές στην επιλογή της εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών. Για να εφαρμοστεί αυτό, δεν θα εξεταστούν τα δακτυλίδια τα οποία μπορεί να ταίριαζαν και σε γυναικεία και σε ανδρικά δάκτυλα αλλά τα δακτυλίδια που μπορεί να ταίριαζαν μόνο σε γυναικεία και μόνο σε ανδρικά δάκτυλα. Συγκεκριμένα, εξετάστηκε η εικονογραφία 21 «γυναικείων» δακτυλιδιών που έχουν διάμετρο στεφάνης μικρότερη του 1,4 εκ. και 11 «ανδρικών» δακτυλιδιών με διάμετρο στεφάνης μεγαλύτερη του 1,7 εκ.

Η εικονογραφία των «γυναικείων δακτυλιδιών» δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές σε σύγκριση με την εικονογραφία των «ανδρικών». Τα μοτίβα είναι σχετικά παρόμοια. Ωστόσο υπάρχουν κάποια μοτίβα τα οποία εμφανίζονται μόνο σε μία κατηγορία. Οι σκηνές με ζώα που θηλάζουν (10%, 2 δακτυλίδια) εμφανίζονται μόνο στα «γυναικεία», ενώ οι σκηνές με μάχη, με κυνήγι ή με κυβίστηση επί ταύρου εμφανίζονται μόνο σε λίγα «ανδρικά» δακτυλίδια (9%, 1 δακτυλίδι με κάθε μία από τις τρεις σκηνές)²⁰³. Σχετικά με την παρουσία των γυναικείων μορφών, αυτές απαντούν περισσότερο στα «γυναικεία» δακτυλίδια από ότι στα «ανδρικά» με ποσοστό 67% (14 δακτυλίδια) έναντι 27% (3 δακτυλίδια), αντίστοιχα.

---

¹⁹⁹ Με εξαίρεση τον αντίχειρα, οι φάλαγγες των υπόλοιπων δακτύλων είναι τρεις: η 1^η (κεντρική), η 2^η (μέση) και η 3^η (ονυχοφόρος).

²⁰⁰ Müller 2005, 173

²⁰¹ Müller 2005, 173. Τα πειράματα που έχει διενεργήσει ο Müller καταδεικνύουν ότι η εμπέση και αποτύπωση ενός δακτυλιδιού στον πηλό είναι πιο εύκολη όταν το δακτυλίδι βρίσκεται στον δείκτη ή στον μεσαίο από ότι στο μικρότερο δάκτυλο. Müller 2005, 173, υποσημείωση 21.

²⁰² Οι διάμετροι που αναφέρονται στην παρούσα εργασία έχουν ληφθεί από τον κατάλογο της μονογραφίας της Becker.

²⁰³ Αν και ο αριθμός των «ανδρικών» δακτυλιδιών είναι σχετικά μικρός και τυχόν μοναδικά μοτίβα εμφανίζονται μόνο σε λίγα από αυτά, η διαφοροποίηση των μοτίβων ενισχύεται από την μη εμφάνιση αυτών των μοτίβων στα «γυναικεία» δακτυλίδια που είναι περισσότερα.

Σφραγιστικό δακτυλίδι με διάμετρο στεφάνης 1,15 εκ. (CMS I 125)²⁰⁴

Σφραγιστικό δακτυλίδι με διάμετρο στεφάνης 1,77 εκ. (CMS XI 272)²⁰⁵

7.2 Διαχειριστές, φορείς, χρήστες σφραγιστικών δακτυλιδιών: Τα δακτυλίδια ως ενδείξεις κύρους

Σύμφωνα με την Becker, τα σφραγιστικά δακτυλίδια προορίζονταν για την ελίτ της μινωικής και μυκηναϊκής κοινωνίας. Ο όρος ελίτ συνήθως προσδιορίζει μία ομάδα ατόμων που κατέχουν υψηλότερες διοικητικές θέσεις σε μία κοινωνία²⁰⁶.

Η Becker θεωρεί ότι το μοτίβο της κυβίστησης επί τάυρου το οποίο εμφανίζεται σε πολλά σφραγίσματα και το οποίο έχει σημαντικές ομοιότητες με τις τοιχογραφίες της Κνωσού, υποδηλώνει ότι θα μπορούσε να έχει χρησιμοποιηθεί από ομάδα αξιωματούχων του ανακτόρου της Κνωσού. Τα δακτυλίδια που είχαν εμπιέσει με το μοτίβο της κυβίστησης επί τάυρου αυτούς τους σβώλους πηλού πρέπει να ιδωθούν στο πλαίσιο ενός διοικητικού συστήματος, ως αντικείμενα προσωρινής κατοχής και όχι ως αντικείμενα ιδιοκτησίας²⁰⁷.

Στην περίπτωση των λατρευτικών σκηνών οι οποίες ανευρίσκονται περισσότερο σε δακτυλίδια αντί σε σφραγίσματα, η Becker θεωρεί ότι τα δακτυλίδια με αυτές τις σκηνές αποτελούσαν περισσότερο αντικείμενα προσωπικής ιδιοκτησίας

²⁰⁴ Becker: R 30.

²⁰⁵ Becker: R 34.

²⁰⁶ Becker 2018, 315.

²⁰⁷ Becker 2018, 318.

και όχι αντικείμενα σε ένα διοικητικό σύστημα που θα χρησιμοποιούσε ο εκάστοτε αξιωματούχος²⁰⁸.

Τα χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια δεν χρησιμοποιούνταν μόνο για διοικητικούς σκοπούς αλλά τα φορούσαν στα δάκτυλα ως ένα μέσο επίδειξης. Μέσω της επιλεγμένης εικονογραφίας, αναφέρονταν στην θέση τους μέσα στην κοινωνία²⁰⁹. Τα αντικείμενα κύρους – στα οποία πιθανόν να ανήκουν και τα σφραγιστικά δακτυλίδια – έχουν έναν διττό ρόλο, της διάκρισης από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας (εξωτερικός διαχωρισμός) αλλά και της οικοδόμησης μίας κοινωνικής ταυτότητας, μίας ταυτότητας της «τάξης» στην οποία ανήκουν (εσωτερική σύνδεση)²¹⁰.

Η Άρτεμις Καρναβά²¹¹, στην μονογραφία της για τις σφραγίδες, τα σφραγίσματα και τα αποτυπώματα από σφραγίδες, από το Ακρωτήριο της Θήρας, διακρίνει δύο ομάδες «διαχειριστών»²¹²: την πρώτη και την δεύτερη βαθμίδα. Στην πρώτη βαθμίδα, οι «κυρίαρχοι» διαχειριστές χρησιμοποιούν μεγαλύτερες σφραγίδες από τους «κατώτερους» διαχειριστές της δεύτερης βαθμίδας²¹³.

Στην πρώτη ομάδα, οι κυρίαρχοι διαχειριστές χρησιμοποιούσαν μετάλλινα δακτυλίδια, κατά πάσα πιθανότητα από χρυσό. Αυτά τα επιβλητικά σφραγιστικά δακτυλίδια έρχονται σε άμεση αντίθεση με τις σφραγίδες και με τα μικρότερα μετάλλινα σφραγιστικά δακτυλίδια που χρησιμοποιούνταν από την δεύτερη ομάδα²¹⁴. Αυτά τα μεγάλα, χρυσά, δακτυλίδια μπορεί να είχαν διττή λειτουργία. Να έκαναν επίδειξη κατευθείαν της θέσης των ατόμων που τα έφεραν ως «πρώτης τάξης» αξιωματούχοι αλλά και να πιστοποιούσαν την υψηλή διοικητική τους θέση, βάσει του μεγάλου μεγέθους του αποτυπώματος, ακόμη και αν η σφραγίδα ή ο κάτοχος της σφραγίδας δεν ήταν εκείνη την στιγμή παρών²¹⁵.

Σχετικά με την λειτουργία των δακτυλιδιών στην ηπειρωτική Ελλάδα, οι Davis και Stocker θεωρούν ότι στην ηπειρωτική Ελλάδα προσέδιδαν συμβολικά μηνύματα

---

²⁰⁸ Becker 2018, 320.

²⁰⁹ Becker 2018, 325.

²¹⁰ Becker 2018, 325.

²¹¹ Karnava 2018, 210.

²¹² Η λέξη που χρησιμοποιεί η Καρναβά είναι η λέξη “administrators”. Η Krzyszkowska αποφεύγει συνειδητά την λέξη “administrators” και χρησιμοποιεί την φράση “seal-users”, δηλαδή χρήστες σφραγίδων. Krzyszkowska 2012, 740.

²¹³ Karnava 2018, 210.

²¹⁴ Karnava 2018, 211.

²¹⁵ Karnava 2018, 211.

στα δακτυλίδια, όπως φαίνεται από την αλληλοσυσχέτιση των αντικειμένων και των εικονογραφικών φορέων στον τάφο του «πολεμιστή των γρυπών» στην Πύλο²¹⁶.

---

²¹⁶ Davis και Stocker 2016, 650.

8. Εικονογραφία σφραγιστικών δακτυλιδιών και μνημειακή ζωγραφική

Η μελέτη της εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών οδηγεί αυτομάτως στην μελέτη της σχέσης που αυτή μπορεί να έχει με το σώμα τοιχογραφιών του Αιγαίου. Το μείζον ερώτημα επομένως είναι το αν οι τοιχογραφίες των μινωικών και μυκηναϊκών ανακτορικών κέντρων θα μπορούσαν να έχουν χρησιμεύσει ως πρότυπο για την εικονογραφία των σφραγίδων και των σφραγιστικών δακτυλιδιών²¹⁷.

Η εμφάνιση των σφραγιστικών δακτυλιδιών και των τοιχογραφιών είναι σχεδόν ταυτόχρονη (ΥΜ Ι) με αποτέλεσμα να μην είναι δυνατή η τοποθέτηση του ερωτήματος σε κάποια χρονολογική κλίμακα.

Πολλοί μελετητές θεωρούν ότι οι πηγές της άντλησης εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών μπορούν πιθανόν να ανευρεθούν στην εικονογραφία των τοιχογραφιών. Οι Δημοπούλου και Ρεθεμιωτάκης θεωρούν ότι οι τοιχογραφίες στα μινωικά ανάκτορα και μέγαρα είναι μεγάλης κλίμακας πίνακες οι οποίοι μπορούν να θεωρηθούν ως οι πηγές έμπνευσης και εμπλουτισμού αυτής της ξεχωριστά παραστατικής γραφής των δακτυλιδιών, στα οποία έχουν εμπιστεία οι εικόνες/οράματα και οι τελετές της «επιφάνειας». Ένα τέτοιο παράλληλο μπορεί να θεωρηθεί το δακτυλίδι του Μίνωα²¹⁸.

Το δακτυλίδι των Ισοπάτων (CMS II,3 51) έχει χρησιμοποιηθεί πολλές φορές για την ανάδειξη αυτής της θεώρησης. Ο Evans έχει συγκρίνει την παράσταση του «οργιαστικού χορού» του δακτυλιδιού με την «τοιχογραφία του Ιερού Άλσους και του Χορού» από την Κνωσό²¹⁹.

Το δακτυλίδι των Ισοπάτων, CMS II,3 51

Ο Rehak επικεντρώθηκε περισσότερο στην πανομοιότυπη προοπτική που συναντάται στις παραστάσεις που φέρουν τα σφραγιστικά δακτυλίδια και οι

²¹⁷ Becker 2018, 280.

²¹⁸ Δημοπούλου – Ρεθεμιωτάκης 2004, 18.

²¹⁹ Evans 1914, 11. Σύμφωνα με τον Evans, η παράσταση στο δακτυλίδι μπορεί να θεωρηθεί ως συντεταγμένη απεικόνιση ενός πολύ μεγαλύτερου αριθμού χορευτριών.

τοιχογραφίες. Συνέκρινε την τοποθέτηση των ανθρώπινων μορφών και των άλλων αντικειμένων στα διάφορα επίπεδα του πεδίου της σφενδόνης με την προοπτική που εφαρμόζεται σε μικρογραφικές τοιχογραφίες, όπως για παράδειγμα την τοιχογραφία του Ιερού Άλσους και του Χορού από την Κνωσό, σε αντίθεση με την διαρρύθμιση που θεωρεί πως εφαρμόζεται στα περισσότερα από τα υπόλοιπα χρυσά δακτυλίδια, δηλαδή την τοποθέτηση αντικειμένων βάσει της γραμμής εδάφους²²⁰.

Ωστόσο, η Becker θεωρεί πως η διάταξη στο δακτυλίδι των Ισοπάτων, είναι τυχαία και ότι οι εικόνες που φέρει η σφραγιστική επιφάνεια των δακτυλιδιών έχουν σχεδιαστεί σε μία φανταστική ή πραγματική γραμμή εδάφους, χωρίς να έχουν κάποιο βάθος στον χώρο. Επίσης θεωρεί ότι υπάρχουν εξίσου ίδια σημεία τα οποία υποδεικνύουν ότι το είδος της εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών δεν έχει επηρεαστεί άμεσα από τις τοιχογραφίες.²²¹

Ο Karo χρησιμοποιεί την γραμμή εδάφους για να υποστηρίξει την επιρροή των τοιχογραφιών στην εικονογραφία των σφραγιστικών δακτυλιδιών. Στο δακτυλίδι της Τίρυνθας (CMS 1 179) παρατηρεί ότι τα μοτίβα της διακοσμητικής ταινίας κάτω από την γραμμή εδάφους δεν έχουν προσαρμοστεί στο ωοειδές σχήμα της σφραγιστικής επιφάνειας του δακτυλιδιού και πιστεύει πως αυτό αντανακλά την σύνθεση των τοιχογραφιών²²².

Το δακτυλίδι της Τίρυνθας, CMS 1 179

Οι Blakolmer και Günkel-Maschek έχουν τονίσει την ταυτόχρονη εμφάνιση των ταινιών με τα σπειροειδή μοτίβα, στις σφραγίδες και στις τοιχογραφίες. Οι ταινίες με τις σπείρες συχνά εμφανίζονται σε σφραγίδες σε συνδυασμό με σκηνές πομπών, σκηνές με ταυροκαθάψια και με αντικείμενα τα οποία παραπέμπουν σε αρχιτεκτονικές ζωφόρους²²³. Και οι δύο θεωρούν ως παράλληλα το σφραγιστικό δακτυλίδι CMS II,3

²²⁰ Rehak 2000, 271.

²²¹ Becker 2018, 281.

²²² Karo 1930, 121. Ενδεχομένως η σύνθεση της παράστασης στο δακτυλίδι της Τίρυνθας να αντανακλά μία τριμερή διάταξη.

²²³ Ο Blakolmer επισημαίνει ότι οι σπειροειδείς ταινίες στις τοιχογραφίες είναι κυρίως πάνω από την κύρια εικονιστική ζώνη, ενώ στις παραστάσεις των σφραγίδων και σφραγιστικών δακτυλιδιών είναι κάτω από την κύρια εικονιστική ζώνη. Blakolmer 2010, 93. Η πιθανότητα της αναφοράς των

113 και τα αποτυπώματα A 213 και A 125. Ο Günkel-Maschek συμπεριέλαβε και τα αποτυπώματα A 210 και A 99 όσον αφορά τα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα σφραγίσματά τους²²⁴.

Το σφραγιστικό δακτυλίδι CMS II,3 113

Το A 125 (βάσει Becker) ή CMS VS3 394 (βάσει CMS)

Το A 213 (βάσει Becker) ή CMS II,8 127 (βάσει CMS)

Το A 210 (βάσει Becker) ή CMS II,8 277 (βάσει CMS)

Το A 99 (βάσει Becker) ή CMS II,6 256 (βάσει CMS)

Ο Blakolmer συνέκρινε την πομπή ανδρών, που κρατούν εργαλεία θερισμού, στο «Ρυτό των Θεριστών» της Αγίας Τριάδας με πολλές μεμονωμένες σκηνές των αποτυπωμάτων σφραγιστικών δακτυλιδιών²²⁵. Επίσης συνέκρινε την απεικόνιση ενός

σπειροειδών ταινιών καθ' εαυτών στην διακόσμηση των μινωικών ανακτόρων συζητήθηκε από τον Günkel-Maschek που εντόπισε τις σχετικές σκηνές μέσα στα ανάκτορα και αντιλαμβάνεται τις ταινίες ως στοιχεία τόπου, που πλαισιώνουν συγκεκριμένες παραστάσεις και προσθέτουν μία συμβολική πτυχή σε αυτές. Günkel-Maschek 2012, 122.

²²⁴ Günkel-Maschek 2012, 121. Η Becker θεωρεί πως τα παράλληλα που αναφέρουν οι Blakolmer και Günkel-Maschek, μαζί με το SN24-18 (Becker: R 40) που ανευρέθηκε πρόσφατα από τον τάφο του γρύπα πολεμιστή, αποτελούν τις μόνες καταγραφές με παραστάσεις για τις οποίες μπορεί να ισχύει αυτή η διαπίστωση. Becker 2018, 281.

²²⁵ Blakolmer 2010, 105. Σύμφωνα με την Becker, αυτές οι παραστάσεις δεν είναι ούτε ικανοποιητικές ούτε πραγματικά παρόμοιες καθώς στην εικονογραφία των σφραγιστικών δακτυλιδιών δεν υπάρχει ούτε μία σκηνή πομπής εργατών. Becker 2018, 281.

άνδρα με ασπίδα / μανδύα στο λίθινο «Κύπελλο της Αναφοράς» από την Αγία Τριάδα²²⁶ με το αποτύπωμα σφραγίδας CMS II,7 251. Η Becker θεωρεί ότι μοιάζουν μέχρι έναν βαθμό αλλά ακόμη και αν ήταν πανομοιότυπα, δεν σημαίνει απαραίτητα ότι το ένα είδος επηρέασε το άλλο, καθώς και στις δύο περιπτώσεις απεικονίζονται πραγματικά αντικείμενα²²⁷.

Το «Κύπελλο της Αναφοράς» από την Αγία Τριάδα

Η σχεδιαστική αποτύπωση του σφραγίσματος CMS II,7 251

Ωστόσο, σύμφωνα με τον Blakolmer υπάρχουν σκηνές στις τοιχογραφίες οι οποίες μπορούν να συγκριθούν με αποτυπώσεις σε σφραγίδες όπως η «τοιχογραφία της πομπής»²²⁸ της Κνωσού η οποία εικονίζει πολλούς ανθρώπους να περπατούν και μία γυναικεία μορφή στο κέντρο. Αυτή η σκηνή μπορεί να συγκριθεί με τα δακτυλίδια CMS VS2 106 και CMS VS3 68. Η YM IIIA τοιχογραφία από την αίθουσα του θρόνου της Κνωσού βρίσκει ταυτόχρονα παράλληλα στην σφραγιδογλυφία (YM / YE II-PIB²²⁹) και μπορεί να θεωρηθεί ότι φέρει ιερό και μεγαλοπρεπές εικονιστικό μοτίβο²³⁰.

²²⁶ Βλ. Marinatos 1986, Εικόνα. 101.

²²⁷ Becker 2018, 282.

²²⁸ Βλ. Evans 1928, Εικ. 450 και Πίνακες XXV. XXVI. XXVII.

²²⁹ Blakolmer 2011, 65.

²³⁰ Για την σχέση τοιχογραφιών και σφραγιστικών δακτυλιδιών, βλ. Vlachopoulos 2020, 238.

Ο Blakolmer θεωρεί επομένως ότι οι εικόνες στις σφραγιστικές επιφάνειες συντελούν στην διάδοση μίας ιερής και μεγαλοπρεπούς εικονογραφίας²³¹.

Η Becker θεωρεί ότι η εικονογραφία των σφραγιστικών δακτυλιδιών δεν είναι γενικά μία μορφή τέχνης που έχει επηρεαστεί από την τοιχογραφία ή έστω μία σύντομη εκδοχή αυτής. Η Becker αντιτίθεται στην θεωρία του Blakolmer ότι η τοιχογραφία και τα σφραγιστικά δακτυλίδια είναι είδη που συσχετίζονται έντονα στο Αιγαίο. Η ίδια θεωρεί ότι για να συγκριθεί η εικονογραφία, δεν αρκεί να γίνεται σύγκριση ξεχωριστών μοτίβων ή σύγκριση μοτίβων από τον ίδιο πολιτισμικό και χρονολογικό ορίζοντα. Σύμφωνα με αυτή, η σύγκριση πανομοιότυπων συνθέσεων είναι αυτή που είναι ασφαλής. Εκτός από τις σκηνές με τα άλματα ταύρων που υπάρχουν τόσο σε τοιχογραφίες όσο και σε σφραγιστικά δακτυλίδια, δεν υπάρχουν άλλες συνθέσεις οι οποίες να πληρούν τα ίδια κριτήρια²³². Η εντυπωσιακή απουσία άμεσων παραλλήλων αφορά όχι μόνο τις λατρευτικές σκηνές αλλά και τις σκηνές με ζώα. Η συχνότητα εμφάνισης αυτών των συνθέσεων στα χρυσά σφραγιστικά δακτυλίδια είναι κατά πολύ μεγαλύτερη αυτής των τοιχογραφιών.

Στις τοιχογραφίες, σύμφωνα με την Becker, δεν εμφανίζονται σκηνές με σκύλους που παίζουν ή με μικρά που θηλάζουν ή με πάλη μεταξύ ζώων. Στις τοιχογραφίες, τα ζώα φαίνονται σε μεγάλο βαθμό διατεταγμένα ή τοποθετημένα αντιθετικά²³³.

Η σύγκριση με την Εγγύς Ανατολή, όπου οι χρυσές σφραγίδες χρησιμοποιούνταν ενεργά για την διάδοση της εικόνας ή του τίτλου ενός ηγεμόνα, δείχνει ότι το ίδιο ενδεχομένως να συνέβαινε και στην περιοχή του Αιγαίου αλλά, σύμφωνα με την Becker, μόνο οι σκηνές με το άλμα ταύρου μπορούν να ερμηνευθούν με αυτό τον τρόπο.

Η ίδια θεωρεί ότι είναι ασφαλές να γίνει λόγος για την ύπαρξη εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών η οποία την ανακτορική περίοδο ήταν ανεξάρτητη από τις τοιχογραφίες και η οποία δεν χρησιμοποιείτο για την διάδοση της ανακτορικής εικονογραφίας. Καθώς και τα δύο είδη είχαν αναπτυχθεί κατά την Παλαιοανακτορική περίοδο δεν είναι δυνατό να οριστεί ποιος εικονιστικός φορέας χρησιμοποιείτο πρώτα για συνθέσεις με πολλές μορφές. Επομένως πρέπει να γίνεται λόγος για μία αμοιβαία

---

²³¹ Blakolmer 2011, 65–71.

²³² Becker 2018, 283.

²³³ Becker 2018, 284.

επιρροή των δύο ειδών και όχι για μία μονόπλευρη επιρροή της ανακτορικής τέχνης της εικονογραφίας²³⁴.

Η ίδια υποθέτει ότι οι εικόνες των σφραγίδων θα μπορούσαν μόνο να αναφέρονται σε ξεχωριστά πρόσωπα μέσω ενός προσωποποιημένου χαρακτήρα εικόνας και ότι το εύρος των μοτίβων και σκηνών που απεικονίζεται, ξεπερνάει κατά πολύ τα άλλα είδη. Αν και υπάρχουν πολλά αλληλεπικαλυπτόμενα μοτίβα, μπορούν να αναφερθούν πολλές εικόνες οι οποίες δεν έχουν κάποιο παράλληλο²³⁵.

Ο Blakolmer διαφωνεί στην ύπαρξη μίας ανεξάρτητης από τα ανάκτορα και μη επίσημης εικονογραφίας καθώς θεωρεί πως δεν υπάρχουν εικόνες ατομικού ή προσωπικού χαρακτήρα²³⁶.

Η θέση του Blakolmer φαίνεται πως συμφωνεί περισσότερο με την σύνθετη λειτουργία των σφραγιστικών δακτυλιδιών, συνεπώς και με την επιλογή της εικονογραφίας τους. Πολλά εικονογραφικά μοτίβα, όπως τα ταυροκαθάψια και οι λατρευτικές σκηνές φαίνεται πως πηγάζουν από τα ανάκτορα και πως αποτελούν φορείς μίας κοινής, ανακτορικής τέχνης. Σκηνές όπως τα ταυροκαθάψια, που σφραγίζονται συχνά και που δεν παρουσιάζουν προσωποποιημένα χαρακτηριστικά, συντείνουν προς την ίδια παρατήρηση.

---

²³⁴ Becker 2018, 284.

²³⁵ Η Becker αναφέρει ότι τα σφραγιστικά δακτυλίδια έχουν μεγαλύτερο εύρος μοτίβων και ότι αυτό είναι δείγμα του ιδιωτικού χαρακτήρα της εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών και ένδειξη ότι δεν υπάρχουν επιδράσεις από την τοιχογραφία. Ωστόσο, είναι σημαντικό να εξεταστεί το εύρος των μοτίβων σε σχέση με τον αριθμό των εικονογραφικών μέσων (τοιχογραφίες, σφραγίδες, σφραγιστικά δακτυλίδια, σφραγίσματα) που έχουν διατηρηθεί.

²³⁶ Blakolmer 2011, 71. Η εικονογραφία τονίζει την συμβολική σημασία του αξιώματος και όχι κάποιον συγκεκριμένο ή κάποια συγκεκριμένη αξιωματούχο.

Συμπεράσματα

Στην παρούσα εργασία έγινε μία κριτική ποσοτικοποίηση των δεδομένων της μονογραφίας της Becker με προσθήκη δεδομένων από τις εκδόσεις του CMS και από την βάση δεδομένων *Arachne*. Συνολικά, αναφέρθηκαν **216** σφραγιστικά δακτυλίδια τα οποία ανήκουν σε τρεις διαφορετικές κατηγορίες δακτυλιδιών και **1026** σφραγίσματα τα οποία προέρχονται από την κύρια κατηγορία σφραγιστικών δακτυλιδιών.

Σχετικά με την γεωγραφική κατανομή των δακτυλιδιών, παρατηρήθηκε ότι τα περισσότερα δακτυλίδια από τις κατηγορίες των δακτυλιόσχημων σφραγίδων και των δακτυλιολίθων, προέρχονται από την Κρήτη (82% και 78%, αντίστοιχα), ενώ στην ηπειρωτική Ελλάδα έχουν βρεθεί λίγες δακτυλιόσχημες (5%) και κανένας δακτυλιόλιθος. Ωστόσο, στην περίπτωση της κύριας κατηγορίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών, παρατηρήθηκε ότι τα περισσότερα δακτυλίδια προήλθαν από την ηπειρωτική Ελλάδα σε αντίθεση με την Κρήτη (52% και 38%, αντίστοιχα).

Στα σφραγίσματα, φαίνεται πως η συντριπτική πλειονότητά τους εντοπίζεται στην Κρήτη σε αντίθεση με την παρουσία τους στα νησιά του Αιγαίου και στην ηπειρωτική Ελλάδα (89%, 5% και 5%, αντίστοιχα).

Συμπερασματικά, αν και εντοπίζονται περισσότερα σφραγιστικά δακτυλίδια στην Ηπειρωτική Ελλάδα σε σχέση με την Κρήτη, η χρήση των δακτυλιδιών ως σφραγιστικών φαίνεται πως ήταν συχνότερη στην Κρήτη. Επίσης, η γεωγραφική κατανομή των σφραγισμάτων στην Κρήτη υποδεικνύει συγκεκριμένα μοτίβα χρήσης των σφραγιστικών δακτυλιδιών στα ανακτορικά της κέντρα, όπως την πιθανή σφράγιση εγγράφων στο ανάκτορο της Κνωσού και την αποστολή τους σε άλλες θέσεις της Κρήτης.

Η ποσοτικοποίηση των χρονολογικών δεδομένων των κύριων σφραγιστικών δακτυλιδιών αποκαλύπτει πως συνολικά 24 δακτυλίδια (19%) έχουν χρονολογήσεις που να μπορούν να χρησιμοποιηθούν για την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την χρήση των σφραγιστικών δακτυλιδιών ως «κειμήλια». Από τα 24 δακτυλίδια, τα 9 (38%) εμφανίζουν στυλιστική χρονολόγηση, παλαιότερη από την χρονολόγηση του ανασκαφικού περιβάλλοντος, γεγονός που μπορεί να εκληφθεί ως πιθανή ένδειξη της ύπαρξης «κειμηλίων». Σχετικά με τις χρονολογήσεις των σφραγισμάτων, παρατηρείται

ότι αυτά χρονολογούνται είτε με βάση το στυλ είτε με βάση το ανασκαφικό περιβάλλον στην ΥΜ Ι περίοδο.

Η εικονογραφία την οποία φέρουν τα σφραγιστικά δακτυλίδια και τα σφραγίσματα παρουσιάζει μεγάλη ποικιλία ως προς τις παραστάσεις. Δημιουργούνται σκηνές με έντονη αφηγηματικότητα, όπως τα ταυροκαθάψια και οι λατρευτικές σκηνές. Η πολυπλοκότητα και, συχνά, η μεγαλοπρέπεια των σκηνών υποδεικνύουν ότι η πηγή της εικονογραφίας είναι τα ανακτορικά κέντρα.

Η διερεύνηση της εμφάνισης των εικονογραφικών μοτίβων και σκηνών στα σφραγιστικά δακτυλίδια και στα σφραγίσματα σφραγιστικών δακτυλιδιών, επιτρέπει την εξαγωγή συμπερασμάτων σχετικά με την επιλογή των παραστάσεων σε αυτά.

Τα μοτίβα που επιλέγονται για τις δακτυλιόσχημες σφραγίδες είναι γραμμικά εκτός από μία σφραγίδα στην οποία απεικονίζονται ανθρώπινες μορφές και η οποία χρονολογείται αργότερα από τις υπόλοιπες (τέλη Προανακτορικής εποχής). Στους δακτυλιολίθους επιλέγονται ανεικονικά και ζωικά μοτίβα.

Στην κύρια κατηγορία σφραγιστικών δακτυλιδιών, παρατηρείται ότι επιλέγονται κυρίως οι ανθρώπινες μορφές για την εικονογράφιση της σφενδόνης των σφραγιστικών δακτυλιδιών. Στα περισσότερα δακτυλίδια, οι ανθρώπινες μορφές εικονίζονται μόνες τους (34% επί του συνόλου των δακτυλιδιών), ενώ σε λιγότερα εμφανίζονται μόνες τους οι ζωικές μορφές (22%). Ο συνδυασμός ανθρώπινων μορφών με ζώα εμφανίζεται σε αρκετά δακτυλίδια (20%). Επίσης, η εμφάνιση των φανταστικών όντων είναι – αν και σπανιότερη – σημαντική είτε όταν αυτά εικονίζονται μόνα τους είτε σε συνδυασμό με ανθρώπινες μορφές.

Ωστόσο, στα σφραγίσματα παρατηρείται ότι η εμφάνιση των ανθρώπινων και των ζωικών μορφών δεν παρουσιάζει ιδιαίτερες διαφορές ως προς τα ποσοστά (μόνο άνθρωποι: 28%· μόνο ζώα: 26%· άνθρωποι και ζώα: 25%). Σε σύγκριση με τα σφραγιστικά δακτυλίδια, τα φανταστικά όντα εικονίζονται σε λιγότερα σφραγίσματα.

Αν και η εμφάνιση των λατρευτικών σκηνών στα σφραγιστικά δακτυλίδια είναι σημαντική (45%), φαίνεται πως αυτές οι σκηνές δεν επιλέγονται για σφράγιση (παρουσία τους στα σφραγίσματα: 12%). Η σημαντική διαφορά στην παρουσία των λατρευτικών σκηνών στα δακτυλίδια και στα σφραγίσματα ενδεχομένως να οφείλεται σε πρακτικούς λόγους (οι λατρευτικές είναι πιο πολυπληθείς σε σύγκριση με τις υπόλοιπες σκηνές)· στην πιθανώς συχνότερη χρήση των δακτυλιδιών ως κοσμητικών και σπανιότερα ως σφραγιστικών· στην πιθανή χρήση των λατρευτικών σκηνών για

σφράγιση μόνο των σημαντικότερων ή/και ιδιωτικών – και συνεπώς λιγότερων – εγγράφων.

Σε αντίθεση με την σπάνια εμφάνιση των λατρευτικών σκηνών στα σφραγίσματα, τα ταυροκαθάψια φαίνεται πως είναι ένα ιδιαίτερα αγαπητό θέμα για σφράγιση, καθώς η εμφάνισή τους στα σφραγίσματα είναι αναλογικά διπλάσια (16%) σε σύγκριση με την παρουσία τους στα δακτυλίδια (7%). Αυτή η διαφορά μπορεί να οφείλεται στο ότι η συγκεκριμένη παράσταση (ταύρος με άλτη) φαίνεται πιο απλή, ευδιάκριτη και άμεσα αντιληπτή και, ίσως να ήταν πιο εύκολο να κατασκευαστεί σε περισσότερα δακτυλίδια, χωρίς να διαφοροποιηθεί ιδιαίτερα η παράσταση και συνεπώς να χρησιμοποιηθεί για «μαζική» εξαγωγή προϊόντων και να λειτουργήσει ως «εμπορικό σήμα» για τους αποστολείς.

Εκτός από την εμφάνιση των εικονογραφικών μοτίβων και σκηνών στα δακτυλίδια και στα σφραγίσματα, επιχειρήθηκε και μία διερεύνηση του αριθμού των μορφών σε σχέση με το μέγεθος της σφενδόνης των δακτυλιδιών. Η ανάλυση των σχετικών δεδομένων υποδεικνύει ότι η επιλογή του αριθμού των μορφών δεν φαίνεται να σχετίζεται με το μέγεθος της σφενδόνης.

Επίσης, επιχειρήθηκε – βάσει της διαμέτρου της στεφάνης – η απόδοση των δακτυλιδιών σε άνδρες και σε γυναίκες κατόχους, καθώς και η συσχέτιση της εικονογραφίας των δακτυλιδιών με αυτούς. Από τα 74 σφραγιστικά δακτυλίδια για τα οποία υπήρχαν δεδομένα, εξετάστηκε η εικονογραφία 21 «γυναικείων» δακτυλιδιών και 11 «ανδρικών» δακτυλιδιών. Αν και η εικονογραφία τους δεν παρουσιάζει σημαντικές διαφορές, φαίνεται πως στα «γυναικεία» δακτυλίδια εμφανίζονται συχνότερα γυναικείες μορφές. Επίσης, κάποιες σκηνές φαίνεται ότι εικονίζονται μόνο σε «γυναικεία» δακτυλίδια (π.χ. ζώα που θηλάζουν) και κάποιες μόνο σε λίγα «ανδρικά» δακτυλίδια (π.χ. σκηνές κυνηγιού, μάχης, ταυροκαθαψίων). Η διερεύνηση του μεγέθους της στεφάνης υπογραμμίζει το πολυπαραγοντικό της επιλογής της εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών.

Σχετικά με τις τοιχογραφίες, παρατηρείται πως η ποικιλία και ο πλούτος της εικονογραφίας των σφραγιστικών δακτυλιδιών και των αποτυπώσεών τους στον πηλό σχετίζεται πολλαπλά με τις τοιχογραφίες και συντελεί στην διάδοση μίας μεγαλοπρεπούς και ανακτορικής εικονογραφίας.

Οι επιδιώξεις της τοπικής ελίτ ενδεχομένως να υπαγορεύουν την επιλογή της εικονογραφίας η οποία φαίνεται πως δεν σχετίζεται απαραίτητα με τυχόν περιορισμούς του υλικού. Συμπερασματικά, η λειτουργία των σφραγιστικών δακτυλιδιών φαίνεται

πως είναι διττή· αφενός ενισχύει την οικοδόμηση μίας κοινωνικής ταυτότητας για την τοπική ελίτ ή / και τον ηγεμόνα, αφετέρου λειτουργεί ως ένα μέσο διάκρισης από τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας.

Βιβλιογραφία

Αλεξίου Α., 1958, «Η μινωική θεά μεθ' υψωμένων χειρών», *Κρητικά Χρονικά*, Τόμος IB', Τεύχος II, 179-299.

Betancourt Ph. P., 2010, «The importance of contexts in the dating of Aegean artifacts», στο Müller W. (επιμ.) *Die Bedeutung der minoischen und mykenischen Glyptik CMS-Beiheft 8*, Marburg, 83-90.

Becker N. 2018, *Die Goldenen Siegelringe: Der Ägäischen Bronzezeit*. Heidelberg: Heidelberg University Publishing.

Betts J. H., 1967, «The light on Minoan bureaucracy. A re-examination of some Cretan sealings», *Kadmos* 6, 15-40.

Blakolmer F., 2010, «Small is beautiful. The significance of Aegean glyptic for the study of the wall paintings, relief frescoes and minor relief arts», στο W. Müller (επιμ.) *Die Bedeutung der minoischen und mykenischen Glyptik CMS-Beiheft 8*, Marburg, 91-108.

Blakolmer F., 2011, «Vom thronraum im Knossos zum löwentor von Mykene. kontinuierlichkeiten in bildkunst und palastideologie», στο F. Blakolmer, C. Reinholdt, J. Weillhartner και G. Nightingale (επιμ.), *Österreichische Forschungen zur Ägäischen Bronzezeit 2009*. Akten der Tagung vom 6. Bis 7. März 2009 am Fachbereich Altertumwissenschaften der Universität Salzburg, Wien, 63-80.

Blakolmer F., 2012, «Image and architecture: reflections of mural iconography in seal images and other art forms of Minoan Crete», στο Panagiotopoulos, D., και Günkel-Maschek, U. (επιμ.), *Minoan Realities: Approaches to Images, Architecture, and Society in the Aegean Bronze Age*. Presses universitaires de Louvain, 83-114.

Blakolmer F., 2016, «Hierarchy and symbolism of animals and mythical creatures in the Aegean Bronze Age: a statistical and contextual approach», στο E. Alram-Stern, F.

Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 39*, Leuven – Liège, 61-68.

Blakolmer F., 2019, «Review of N. Becker, Die goldenen Siegelringe der Ägäischen Bronzezeit (2018)», *Archäologische Informationen* 42, 342-345.

Boloti T., 2016, «A “knot”-bearing (?) Minoan Genius from Pylos. Contribution to the cloth/clothing offering imagery of the Aegean Late Bronze Age», στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 39*, Leuven – Liège, 505-510.

Branigan K., 1968, *Copper and Bronze Working in Early Bronze Age Crete*, Lund.

Branigan K., 1974, *Aegean Metalwork of the Early and Middle Bronze Age*, Oxford.

Crooks S., Tully C. J., Hitchcock L. A., 2016, «Numinous tree and stone: Re-animating the Minoan landscape», στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 39*, Leuven – Liège, 157-164.

Davis J. L., Stocker S. R., 2016, «The Lord of the Gold Rings: The Griffin Warrior of Pylos», *Hesperia* 85(4), 627-655.

Δημοπούλου Ν., Ρεθεμιωτάκης Γ., 2004, *Το Δακτυλίδι του Μίνωα και τα Μινωικά Χρυσά Δακτυλίδια. Ο Κύκλος της Θεοφάνειας*. Αθήνα: Υπουργείο Πολιτισμού Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων.

Dubcová V., 2016, «Foreign Influences on the Aegean Bronze Age Religious Iconography», στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 39*, Leuven – Liège, 263-274.

Effinger M., 1996, «Minoischer Schmuck», *BARIntSer* 646, Oxford.

Evans A., 1928, *The Palace of Minos. A Comparative Account of the Successive Stages of the Early Cretan Civilization as Illustrated by the Discoveries at Knossos*. Volume II. London.

Furumark A., 1965, «Gods of Ancient Crete», *OpAth* 6, 85-98.

Groenewegen – Frankfort H.A., 1951, *Arrest and Movement: An Essay on Space and Time in the Representational Art of the Ancient Near East*, USA.

Günkel – Maschek U., 2012, «Spirals, bulls, and sacred landscapes: the meaningful appearance of pictorial objects within their spatial and social contexts», στο D. Panagiotopoulos και U. Günkel-Maschek (επιμ.), *Minoan Realities: Approaches to Images, Architecture, and Society in the Aegean Bronze Age*. Presses universitaires de Louvain, 115-139.

Günkel – Maschek, 2016, «Establishing the Minoan “Enthroned goddess” in the Neopalatial period: Images, architecture, and elitist ambition», στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 39, Leuven – Liège, 255-262.

Hood S., 1971, *The Minoans. Crete in the Bronze Age*, London.

Karnava A., 2008, «Written and stamped records in the Late Bronze Age Cyclades: the sea journeys of an administration», στο N. Brodie, J. Doole, G. Gavalas και C. Renfrew (επιμ.), *Horizon. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, Cambridge, 377-386.

Karnava A., 2018. *Seals, Sealings and Seal Impressions from Akrotiri in Thera*. CMS Beiheft 10, Heidelberg: CMS Heidelberg – Propylaeum Publishing.

Karo G., 1930, «Schatz von Tiryns», *AM* 55, 119-206.

Kenna V.E.G., 1960, *Cretan Seals*, Oxford.

Krzyszowska O., 2005, *Aegean Seals. An Introduction*, London.

Krzyszowska O., 2012, «Worn to Impress? Symbol and Status in Aegean Glyptic», στο Nosch M.-L. και Laffineur R. (επιμ.), *KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 33, Liège, 739–747.

Kyriakidis E., 2018, «Situations in the study of Minoan iconography: The situation of the baetyls», στο Vlachopoulos A. G. (επιμ.), *Proceedings of the International Conference on Aegean Iconography*. University of Ioannina/Hellenic Ministry of Culture and Sports, Athens, 243-250.

Maran J., 2012, «Ceremonial feasting equipment, social space and interculturality in post-palatial Tiryns», στο J. Maran και P. W. Stockhammer (επιμ.), *Materiality and Social Practice. Transformative Capacities of Intercultural Encounters*, Oxford, 121–136.

Marinatos N., 1993, *Minoan Religion. Ritual, Image and Symbol*, Columbia.

Marinatos S., Hirmer M., 1986, *Kreta, Thera und das Mykenische Hellas*, München.

Müller W., Pini I., Platon N., 1998. *Iraklion Archäologisches Museum: Die Siegelabdrücke von Kato Zakros, unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen*. CMS 2.7. Berlin: Gebrüder Mann.

Müller W., Pini I., Platon N., 1999. *Iraklion Archäologisches Museum: Die Siegelabdrücke von Aj. Triada und anderen zentral- und ostkretischen Fundorten, unter Einbeziehung von Funden aus anderen Museen*. CMS 2.6. Berlin: Gebrüder Mann.

Müller W., 2005, «Gold rings on Minoan fingers», στο I. Bradfer-Burdet, B. Detournay, R. Laffineur (επιμ.) ΚΡΗΣ ΤΕΧΝΙΤΗΣ / Krès Texnitès. L'artisan crétois: Recueil d'articles en l'honneur de Jean-Claude Poursat, publié à l'occasion des 40 ans de la découverte du Quartier Mu, *Aegaeum* 26, 171-176.

Niemeier W.-D., 1981, «Probleme der datierung von siegeln nach kontexten», στο I. Pini (επιμ.), *Studien zur Minoischen und Helladischen Glyptik CMS Beiheft 1*, Berlin: Gebrüder Mann, 91-103.

Niemeier W.-D., 1989, «Zur ikonographie von gottheiten und adoranten in den kultszenen auf Minoischen und Mykenischen siegeln», στο I. Pini (επιμ.) *Fragen und Probleme der bronzezeitlichen ägäischen Glyptik. CMS-Beiheft 3*, Berlin: Gebrüder Mann, 163-186.

Niemeier W.-D., 1990, «Cult scenes on gold rings from the Argolid», στο R. Hägg, G. C. Nordquist (επιμ.), *Celebrations of Death and Divinity in the Bronze Age Argolid. Proceedings of the Sixth International Symposium at the Swedish Institute at Athens, 11–13 June, 1988 (Stockholm 1990)*, 165-170.

Nilsson M.-P., 1950, *The Minoan-Mycenean Religion and its Survival in Greek Religion*, Lund.

Papadopoulos A., 2012, «Dressing a Late Bronze Age warrior: The role of ‘uniforms’ and weaponry according to the iconographical evidence», στο Nosch M.-L. και Laffineur R. (επιμ.), *KOSMOS. Jewellery, Adornment and Textiles in the Aegean Bronze Age, Aegaeum 33*, Liège, 647-654.

Pini I., 1970. *Iraklion Archäologisches Museum: Die Siegelabdrücke von Phästos. CMS 2.5*. Berlin: Gebrüder Mann.

Pini I., 1983, «Chronological problems of some Late Minoan signet rings», στο Betancourt Ph.-P. (επιμ.), *Temple University Aegean Symposium: A Compendium*, Philadelphia: INSTAP Academic Press (2015), 465-475. [αρχικά δημοσιευμένο στο TUAS 8 (1983): *Gold in the Aegean Bronze Age*, 34-49]

Pini I., 2010, *Aegean and Cypro-Aegean Non-Sphragistic Decorated Gold Finger Rings of the Bronze Age, Aegaeum 31*, Liege.

Platon N., Pini I., 1984, *Iraklion Archäologisches Museum: Die Siegel der Neupalastzeit*. CMS, 2.3. Berlin: Gebrüder Mann.

Popham M. R., Catling E.A., Catling H.W., 1974, «Sellopoulo tombs 3 and 4. Two Late Minoan graves near Knossos», *BSA* 69, 195–257.

Rehak P., 2000, «The Isopata ring and the Question of Narrative in Neopalatial Glyptic», στο W. Müller (επιμ.) *Minoisch-mykenische Glyptik: Stil, Ikonographie, Funktion* CMS Beiheft 6, Berlin, 269-276.

Σακελλαράκης Γ., Σαπουνά – Σακελλαράκη Ε. 1997, *Αρχάνες: Μια νέα ματιά στη Μινωική Κρήτη*, τ. 2, Αθήνα.

Soles S.- J. 2016, «New evidence for Minoan religion and social organization», στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 39, Leuven – Liège, 247-254.

Thomas N.-R., 1999, «The war animal: Three days in the life of the Mycenaean lion» στο R. Laffineur (επιμ.) *POLEMOS: Le contexte guerrier en Égée à l'âge du Bronze*. *Aegaeum* 19, Liège, 297-312.

Vlachopoulos A. G., 2020, «The ring of Nestor and the quest for authenticity», στο Blakolmer F. (επιμ.) *Current Approaches and New Perspectives in Aegean Iconography*. *Aegis* 18. Louvain-la-Neuve, 223-252.

Weingarten J., 1990, «Three upheavals in Minoan sealing administration: evidence for radical change» στο Th.-G. Palaima (επιμ.) *Aegean seals, sealings and administration*, *Aegaeum* 5, 105-120.

Weingarten J., 2010, «Corridors of power: A social network analysis of the Minoan 'Replica Rings'» στο Müller W. (επιμ.) *Die Bedeutung der minoischen und mykenischen Glyptik* CMS-Beiheft 8, Marburg, 395-412.

Younger J.-G., 1977, «Non sphragistic uses of Minoan – Mycenaean sealstones and rings», *Kadmos* 16, 141-159.

Younger J.-G., 1981, «The Island Sanctuaries group. Date and significance», στο I. Pini (επιμ.), *Studien zur Minoischen und Helladischen Glyptik CMS Beiheft 1*, Berlin: Gebrüder Mann, 267-272.

Younger J.-G., 1982, «Aegean seals of the Late Bronze Age: Stylistic groups», *Kadmos* 21, 104-121.

Younger J.-G., 1983, «Aegean seals of the Late Bronze Age: Masters and workshops, II. The First Generation Minoan Masters», *Kadmos* 22, 109-136.

Younger J.G., 1985, «Aegean Seals of the Late Bronze Age: Stylistic Groups IV. Almond- and Dot-Eye Groups of the Fifteenth Century B.C. », *Kadmos* 24, 34-73.

Younger J.G., 1995a, «The Iconography of Rulership in the Aegean: A Conspectus», στο P. Rehak (επιμ.) *The Role of the Ruler in the prehistoric Aegean*, *Aegaeum* 11, 151-211.

Younger J.-G., 1995b, «Bronze Age representations of Aegean Bull-Games», στο Laffineur R. και W.-D. Niemeier (επιμ.), *POLITEIA. Society and state in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 12, 507-545.

Younger J.-G., 2016, «Identifying myth in Minoan art» στο E. Alram-Stern, F. Blakolmer, S. Deger-Jalkotzy, R. Laffineur και J. Weilhartner (επιμ.), *METAPHYSIS. Ritual, Myth and Symbolism in the Aegean Bronze Age*, *Aegaeum* 39, Leuven – Liège, 433-438.

Younger J.-G., 2020, «Narrative in Aegean art: A methodology of identification and interpretation», στο Blakolmer F. (επιμ.) *Current Approaches and New Perspectives in Aegean Iconography*. *Aegis* 18. Louvain-la-Neuve, 71-86.

Yule P., 1981, *Early Cretan Seals: A study of Chronology*. *Marburger Studien zur Vor- und Frühgeschichte*, 4, Mainz am Rhein.